

SZÉKELY GÁBOR

Kereszténydemokrácia Németországban

A kereszténydemokrácia és a keresztényszocializmus a politikai katolicizmus mellett tételezett katolikus politika részei,¹ a keresztény vallások mellett a zsidóra is hatást gyakorló irányzatok, egyben *modern politikai ideológiák*.² Valamikor a 19. század közepe táján jelentek meg német földön, keletkezéstörténetük azonos forrást jelez. Egyetérző ikreknek tekinthetők: szülőjük a francia forradalom utáni restauráció, majd másfél évszázadon át a demokratikus eszmék és mozgalmak ellen forduló *politikai katolicizmus*, megtermékenyítőjük a *polgárosodás új eszméi* voltak. Az ikrek mindkét szülőtől kaptak útravalót: hordozták a vallást, de sürgették az egyház korszerű válaszát a megváltozott valóságra – szemben a múltba révedő politikai katolicizmussal. Egy dologban azonban különböztek egymástól: noha a valóságot azonosan értékelték, abból ellentétes következtetésekre és programra jutottak. A *kereszténydemokrácia* harcosan válaszolt az *elfordulásra az egyházaktól és a vallástól*, meghirdette a polgárosodás ideológiáját, a *liberalizmus*, valamint a munkásmozgalom eszmerendszere, a *szocializmus elleni küzdelmet*. Ezzel szemben a *keresztényszocializmus*, ugyanezekre a folyamatokra válaszolva, a szocializmusban ismerte fel a keresztény gon-

¹ A fogalmakról zajló terminológiai vita két kulcsfogalma a politikai katolicizmus és a katolikus politika. Az árnyalt klasszifikációra hajlamos német irodalomban ez megtalálható, a magyar nyelvű irodalomban Gergely Jenő hívja fel a figyelmet rá, a kettő közé szigorú határokat vonva. Magam azt az irodalomban is általánosabb megközelítést használom, amely szerint a politikai katolicizmus „kísérlet a vallási létfenntartásra politikai eszközökkel”, mindenekelőtt az egyházak részéről. (GERGELY Jenő: *A kereszténydemokrácia előtörténete és fogalma*. In: Uő (szerk.): *A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában, 1944–1958*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 11–12.)

² A modern politikai ideológiák közül a *Múltunk* tematikus számokat jelentetett meg a liberalizmusról (1998/3–4), a szocializmusról (2001/2–3), a konzervativizmusról (2002/3) és az anarchizmusról (2000/4).

dolatok modern megfogalmazóját, s magát *a szocializmust a jövődölt keresztény társadalom képének tartotta*. Megegyeztek abban, hogy a minden korábbinál visszataszítóbb nyomorért *elsősorban* a liberalizmust tették felelőssé. Kritikájuk azonban nem volt szélsőséges, sőt nem zárkóztak el a politikai kapcsolatoktól a liberálisokkal és a konzervatívokkal, amikor képviselőket ajánlva saját táborukba szólították az elnyomottakat. Megegyeztek abban is, hogy mindkét irányzat önállósága viszonylagos volt. *A kereszténydemokrácia*, ha nem is viszályoktól mentesen, de kéz a kézben járt a konzervatívokkal, s hamar utat talált a liberálisok konzervatívabb irányzataihoz; *a keresztényszocialisták* pedig a szociáldemokráciában letek testvérré, szintén elfogadva szövetségesnek a liberálisokat, ritkábban a konzervatívokat, vagy akár a kommunistákat. *A kereszténydemokraták* végül a nevüket is odaajándékozták a konzervatívoknak, *a keresztényszocialisták* az „ateizmustól sújtott” szociáldemokrácia határait kitágítva csatlakoztak az emberibb társadalom reményéhez. A kezdetektől e beteljesülésig azonban hosszú út vezetett.

Gondolatok és viták a kereszténydemokrácia keletkezéséről

Jórészt e kettősségből, valamint a szervezetek és mozgalmak változásai-ból fakadt a fogalmakkal kapcsolatos bizonytalanság. A német irodalomban, akárcsak a magyarban, az „igazi” kereszténydemokrácia megjelenését igen későre, lényegében 1944/1945-re teszik. Míg azonban nálunk e terminus határa a liberális demokrácia értékrendjéhez alkalmazkodó irányzat kialakulása, addig Németországban a két modern konzervatív párt, a Kereszténydemokrata Unió (CDU) és a Keresztényszociális Unió (CSU) létrejöttét, a mögöttük meghúzódó szellemiség megszületését tekintik annak. A fogalmak meghatározásában nem kis szerepet játszott (és játszik) a politika.³ Ennek napjainkig jele, hogy a kereszténydemokrácia körüli nézeteltérések Németországban eszmeileg

³ Erre hívta fel a figyelmet akadémiai székfoglalójában Zsigmond László. A ralliement (az egyház illeszkedése a polgári társadalomhoz) zegzugos útvesztőit és ellentmondásait vizsgálva azonban végül nem a kereszténydemokráciáról, hanem a politikai katolicizmusról rajzolt nagy ívű képet. Hangsúlyozta a mindmáig érzékelhető dilemmát: az egyház állandó félelmét attól, hogy „túl drága árat fizetett a megbékülési politikájáért és olyan széles kaput nyitott a világ felé, hogy az az egyház alapjait ingatja meg”. (ZSIGMOND László: *A kereszténydemokrácia fogalma körüli vita politikai értelme*. Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei, 20. sz., 1971. 35., 40.)

is kapcsolódnak a *Historikerstreit*hez, az immár évtizedek óta folyó történelevitáwhoz a fasizmus helyéről.⁴ Esetünkben ahhoz: vajon 1945 előtt létezett-e egyáltalán kereszténydemokrácia, avagy a korábbi eszmék és szervezetek csak előképét jelentették a maiaknak? A megelőző időszak eszméit és szervezeteit előtörténetként tárgyaló német irodalom általában arra a következtetésre jut, hogy a kereszténydemokrácia négy nagy országában – Franciaországban, Ausztriában, Olaszországban és Németországban – mint „politikai és szociális katolicizmus”, bár igen különböző utakon járt, csak a 20. század közepén foglalhatta el helyét a „polgári interkonfesszionális együttműködés” tablóján.⁵

Nem véletlen az „időeltolás”. Az eltérő vélemények mögött a történelem súlyos kérdései húzódnak meg, különösen német vonatkozásban. Ilyen többek között annak a szerepnek az értékelése, amelyet a kereszténydemokrácia a 19. században, majd különösen utána, a soha nem látott emberi katasztrófákat hozó két világháború, a százmilliók genocídium századában vállalt.

Már a bevezetőben jelzem: a kereszténydemokrácia 1945-ig csak egy országban játszott vezető – s egyben meghatározó – szerepet: Ausztriában. Egyébként a fogalom vitájában az osztrákoknál is megkérdőjelezzik, hogy már valóban kereszténydemokráciáról volt-e szó a keresztényszociális elnevezést viselő mozgalom esetében.

Az Európa történelemét meghatározó Németországban a mozgalom és a pártok helyzete még bonyolultabb volt. Amennyiben elfogadjuk, hogy a két jelentős párt, az egymással általában szorosán együttműködő Centrumpárt és a Bajor Néppárt a kereszténydemokráciát képviselte, úgy megállapítható: a kereszténydemokraták 1918-tól egészen 1933 nyaráig a mindenkori koalíció kisebbik tagjaiként, illetve kancellárt adó pártokként kormányfelelősséget vállaltak, illetve 1930-tól, eszmei felelősséggel tartoztak. Állásfoglalásaik döntő módon befolyásolták a történelemet: jelentős szerepük volt a weimari köztársaság létrejöttében és különösen fenntartásában, de hozzájárultak a demokratikus alapok feltöréséhez, majd osztozniuk kellett a felelősségben Hitler hatalomra jutásáért és rendszerének kezdeti legitimálásáért. Ekkor, az első német

⁴ Az 1986-ban Jürgen Habermas és Ernst Nolte indította *Historikerstreit*ről jó összefoglaló található: http://64.233.183.104/search?q=cache:nEu_QW09ISIJ:wwwstud.uni-leipzig.de/~soz96jtv/historikerstreit.htm+Historikerstreit&hl=hu&ct=clnk&cd=4&gl=hu (2007-06-23), magyar ismertetése SZÉKELY Gábor: Németország – Hitler Adolf. In: *Diktátorok – diktatúrák. Akik nyomot hagytak a 20. századon...* 3. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. 48–65.

⁵ Michael GEHLER–Wolfram KAISER–Helmut WOHNOUT (szerk.): *Christdemokratie in Europa im 20. Jahrhundert*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2001. 18.

demokráciában, a kereszténydemokrácia a mérleg nyelvét jelentette a demokrácia és a diktatúra között – amiről azonban vezetőinek nem volt világos képe. A történelem tanulságait azonban levonták az antifasiszta hazai ellenállásban, majd 1945 után.

A pártok elnevezéséről

A kereszténydemokrácia kifejezés német politikai párt nevében valóban későn, csak 1945 után jelent meg. A fogalmat azonban használták, bár 1945 előtt helyette inkább a szociális (*soziale*) szó szerepelt. Ausztriában máig, Svájcban sokáig⁶ kitartott a szociális jelző a pártok neveiben; Németországban azonban 1918-ban a „keresztény” jelzővel együtt eltűnt, hogy egyértelműen politikai megfontolások miatt a semlegesebb és az új demokráciának jobban megfelelő centrum, illetve a néppárt kifejezésnek adja át helyét.

A *keresztényszocializmussal kapcsolatos* névhasználat is sajátos e térségben. A brit elnevezéssel⁷ ellentétben inkább használták és használják a „vallásos szocializmus” (*religiöse Sozialismus*) elnevezést, amely tekinthető akár az angol földön használatnál pontosabb megjelölésnek is, hiszen Európában sem csak keresztény vallások követőiről volt szó, bár a mozgalomban kétségtelenül ők voltak a meghatározók. Tartalmukban itt is az elődszervezetek a problematikusak. A németországi kezdetek egyik sajátossága volt ugyanis a következő: a megkésett polgárosodással találkozó úgynevezett német *igazi szocializmus*, a kritikai szocializmust meghonosító, a már életerős burzsoáziát és a kialakult kapitalista viszonyokat támadó francia és angol irányzattal ellentétben a feltörekvő polgársággal szemben lépett fel, szövetséget kínálva a konzervatív feudális-félfeudális hatalomnak, s fellépve egyben a munkásmozgalommal szemben is. A keresztényszocializmus elnevezés mai értelmű használatával – vagyis a keresztény értékrenden és a szocializmus gondolatán alapuló mozgalom megjelenésével – ezért valójában csak a 20. században találkozhatunk.

⁶ Talán a svájci párt „névtörténete” a legkaotikusabb. Az 1912-ben alakult Katholisch-Konservative Partei der Schweiz 1957-ben felvette a Konservativ-Christlichsoziale Volkspartei nevet, amit 1970-ben Christlich-demokratische Volksparteire változtattak, kimerítve ezzel szinte minden variációt.

⁷ A fogalmat sokoldalúan elemzi, a különféle vallási irányzatokhoz, az államhoz és a politikai pártokhoz kapcsolódását bemutatja Peter d’A. JONES: *The Christian Socialist Revival, 1877–1914. Religion, Class and Social Conscience in Late-Victorian England*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1968. 504.

Emellett jellemző, bár inkább a tudományos népszerű irodalomban, hogy keveredik a „szociális” és a „szocialista” kifejezés. Ez is oka annak, hogy a magyar irodalomban a különféle pártoknál pontatlanul használják a fogalmakat – mindenekelőtt az osztrák, de a magyar pártok, mozgalmak esetében is.⁸

A képet tovább bonyolítják a *keresztény szakszervezetek*. E szervezetek egyértelműen munkás érdekképviseleti jelleggel jöttek létre, főleg egyházi kezdeményezésre és politikai indítással a 19. század második felében.⁹ E szervezetek elkülönültek a szocialista alapon szervezett munkás szakszervezetektől, elutasítóak voltak a szocializmussal és a szociáldemokrata pártokkal szemben, bár tagjaikra, sőt egyes szervezeteikre ez nem mindig volt jellemző. A két irányzat együttműködése azonban kritikus helyzetekben megvalósult, többnyire alsóbb szervezeti szinteken.¹⁰

Az első keresztény politikai szervezetek és a kereszténydemokrácia

Elsőnek a francia forradalom fogalomtárában találunk utalást a modern értelemben vett kereszténydemokráciára. A „démocratie chrétienne” a nem hivatalos egyházi indíttatású, inkább a hívő polgári politikai szervezkedés csírája, éppen az ellenforradalmi „monarchie chrétienne”-nel szemben.¹¹ Már a *Rerum Novarum* kezdetű enciklika (1891) hatását tükrözte a fogalommal azonos című *La Démocrate chrétienne* (Lille) és a *Le Sillon* (Barázda, Párizs) lap megjelenése 1894-ben. Ezek tekinthetők a mozgalom első modern szócsoveinek, egyben jelzések a keresztényde-

⁸ Utal a problémára GERGELY Jenő: *A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában, 1944–1958*. I. m. 14.; KERÉKES Lajos: *Ausztria hatvan éve. 1918–1978*. (Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984), illetve korábbi, *Ausztria története, 1918–1955*. (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966) című monográfiájában, ahol következetesen a hibás keresztényszocialista kifejezés található.

⁹ A német keresztény szakszervezetek első kongresszusukat 1899-ben tartották Mainzban. Életük nem volt zavartalan: 1933-ban Hitler tiltotta be szervezeteiket a többi szakszervezettel együtt, 1945-ben pedig a szövetségesek akadályozták meg újjáalakulásukat, mert az egységes szakszervezeti szövetséget támogatták. 1955-ben kezdtek ismét szervezkedni, s 1959-ben, szintén Mainzban tartott kongresszusukon újra indult a ma harmadik legnagyobb német szakszervezet, a 300 000 tagot számláló Christliche Gewerkschaftsbund Deutschlands (CGB).

¹⁰ A szociáldemokrata, kommunista és keresztény szakszervezetek történetének ez utóbbi fejezeteiről lásd SZÉKELY Gábor: *Profintern krónika*. Népszava Kiadó, Budapest, 1982.

¹¹ *L'Europe de la démocratie chrétienne*. Université Paris-X-Nanterre – Année universitaire 2000–2001. <http://perso.orange.fr/david.colon/etudiants/royer.htm>, 2007-06-11. 1. l.

mokrata mozgalmon belüli vitákról, nemkülönben a Rómával való együttműködés gondjairól.¹²

A modern német kereszténydemokrácia elődszervezetét kutatva azonban akár a napóleoni háborúig is visszanyúlhatunk. Hasonló a helyzet, mint a már ismertetett korai keresztényszocializmus esetében. A maiaktól egészen eltérő jellegű szervezeteket találunk, de különböznek a korabeli franciaországiaktól, vagy angliaiaktól is, amit az eltérő történelmi fejlődés magyaráz. E sajátosságok egyik következménye, hogy az 1811-ben létrehozott *Keresztény-Német Asztaltársaságban*,¹³ majd az ebből alakult *Keresztény-Germán Asztaltársaságban* nemcsak a német konzervatív pártok lelhetik fel előképüket, de a kereszténydemokrata irányzat is.¹⁴ Az asztaltársaság tagjai a szabályzat szerint ugyanis a francia forradalom ellen voltak ugyan, de mindenekelőtt a „függetlenségi harc” vitte őket erre az útra. Szóltak a porosz vezette némettség szükséges egységéről, a konzervatív előkép jegyében a kereszténységet a legitimizmussal kötötték össze, továbbá soraikban nem kívántak megtrúni „egyetlen zsidót, franciát és filisztert sem”.¹⁵ A változás, a reformok szükségességének hangoztatása mellett ez utóbbiak is jellemezték a fél évszázaddal későbbi német kereszténydemokrata credót. A hangsúly azonban ekkor is az államszerkezet és különösen a hadsereg reformján volt. Vagyis e szervezetekben a konzervativizmus jegyei mellett megjelent a sajátos német kereszténydemokrácia 1870 utáni változatának legtöbb vonása. Ami gondolatrendszerükből hiányzott, az a szociális jelleg volt.

¹² Marc Sangnier megjelentette az *International Démocratique* nevű lapot, ám X. Pius betiltotta. Így kívánta megvonni a határokat részben a katolikus egyház, illetve a politikai katolicizmus és a mind határozottabban világiasodó kereszténydemokrácia között. Tette továbbá ezt a mozgalmon belül kirobbant viták csillapítására. Sangnier a nemzetközi békemozgalom militáns vezére lett a két világháború között. (SZÉKELY Gábor: *Béke és háború. A nemzetközi békeszervezetek története*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 79.)

¹³ Die Christlich-Deutsche Tischgesellschaft. Tagjai elsősorban nemesek és katonák voltak, akik a porosz koronázási napon (Krönungstag, 1701. január 18.), majd utána kéthetenként gyülekeztek egytalléros ebédre a berlini Casino étteremben. A szervezet tagjai között volt a ma is ismert családok közül az alapító Achim von Armin, von Gerlach, Clemens von Brentano, von Bülow, von Savigny, Carl von Clausewitz, a porosz hadsereg megújítója; a két legbefolyásosabb tábornok, Gerhard von Schannhorst és August von Gneisenau; valamint a kor több ismert írója és művésze. Reinhold STEIG: *Heinrich von Kleist's Berliner Kämpfe*. Spemann, Berlin–Stuttgart, 1901. 21–27.

¹⁴ A Christlich-germanische Tischgesellschaft 1816-ban alakult. Brentano és a Gerlach fivérek mellett megjelent az ifjú August von Bethmann-Hollweg, akinek az unokája lesz II. Vilmos kancellárja. A szervezet hatással volt a fiatal Bismarckra, és kapcsolatot ápol a koronaherceggel, a későbbi IV. Frigyes Vilmos porosz királlyal. Uo.

¹⁵ „... keine Juden, keine Franzosen und keine Philister.” Idézi Götz ALY: *Rasse und Klasse. Nachforschungen zum deutschen Wesen*. S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 2003. 9.

Az 1840-es évek közepétől a keresztényszocialista címkével jelentkező „igazi szocializmusnak” már volt szociális programja, de az inkább a munkások becsalogatására, mintsem érdekeik képviselésére szolgált. Találón szóltak róluk a munkáspártok programját megfogalmazók: fellépésük éppen kapóra jött a „német abszolút kormányoknak és papokból, iskolamesterekből, kurtnemesekből és bürokratákból álló kíséretüknek [...] a fenyegetően feltörekvő burzsoázia ellen”.¹⁶

Ennél továbblépett *Franz Joseph Buß* jogász (1803–1878), aki 1848-ban a Németország Katolikus Egyesüléseinek első gyűlésén, a Mainzban megrendezett, később évenként ismétlődő *Katholikentagon* az elnöki tisztséget is betöltötte. Felszólalásában a munkásság jogait képviselte, s ennek érdekében szervezeti lépéseket is sürgetett. Ezért a német keresztényszocializmus előfutárának is tekintik őt. A korra és az előzményekre jellemző azonban, hogy Buß kimutathatóan nagynémet alkotmányos monarchista nézeteket vallott. Érdemeiért 1863-ban lovagi címet kapott a királytól, s 1874-től haláláig már a Centrum színeiben foglalt helyet a Reichstagban.

A keresztényszocialista irányzat e konzervatív vonulata egészen a század utolsó harmadáig fennmaradt, bár jelentősége az 1848-as forradalmak után egyre csökkent. A valóban keresztényszocialista jellegű mozgalom majd 1918-ban éled újjá, elsősorban *protestáns támogatókkal*, de hangsúlyozottan felekezeti feletti jelleggel, hogy a szocializmus ügyét a szociáldemokráciával karöltve vigyék előbbre a weimari köztársaságban.

A német *kereszténydemokrácia* szociális irányának *első valódi elődszervezete* az 1849-ben Regensburgban megalakított *Katolikus Munkás Segélyegylet* (Arbeiterunterstützungsverein) lehetett.¹⁷ Már az elnevezése is mutatja, hogy megalapítói tudatosan követték a munkásmozgásban honos szervezeti formát, s a kiváltó okok is hasonlóak voltak: a bér munkásság hihetetlen és egyre fokozódó nyomora, valamint annak hatása a hívők gondolkodására. Németországban nem volt más a helyzet, mint Közép- és Nyugat-Európa többi országában. Az 1800-as évek átlagosan 12 órás munkanapja a század közepére 17 órára növekedett, az egy órára eső munkabér csökkent, miközben terjedt az olcsóbb női

¹⁶ Marx és Engels világossá teszi, hogy e szocialisták – „a hagyományos átkokat szórva a liberalizmusra, a képviselői államra, [...] a polgári sajtószabadságra, a polgári jogra, a polgári szabadságra és egyenlőségre...” – megfelelnek arról, hogy a szocialista kritika „feltételezi a modern polgári társadalmat a neki megfelelő anyagi feltételekkel [...], s hogy mindez csupa olyan előfeltétel, amelynek még csak a kivívásáról van szó Németországban”. *Marx–Engels Művei*. 4. k. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1959. 465.

¹⁷ *Németország Katolikus Munkavállalóinak Mozgalma* (Die Katholische Arbeitnehmer-Bewegung Deutschlands – KAB) ma is elődjének jelöli e szervezetet. <http://www.bagsdo.de/katharbeitnehmer.html> 2007-06-19.

és gyermekmunkások alkalmazása. Az 5 éves koruktól alkalmazott és akár napi 16 órát is dolgoztatott gyermekek bére nem érte el a felnőttek fizetésének a felét sem. A korai kezdeményezők rövid névsorának élén itt is Buß nevével találkozhatunk, aki 1837-ben a badeni Landtagban (országgyűlés) javaslatot tett egy „munkásvédelmi törvényre”. S bár e javaslata éppúgy nem talált meghallgatásra, mint egy évtizeddel később a würzburgi püspöki konferenciánál a világias Katolikus Egyetem létesítésére tett indítványa, Buß munkásvédőként és a katolikus munkásegyesületek szorgalmazójaként vonulhatott be a kereszténydemokrácia történetébe.¹⁸

Az első modern politikai szerepvállalás

A katolikus szerveződések első modern politikai szerepvállalása az ír, majd a belga liberális katolicizmushoz köthető, még a 19. század első harmadában. Mindkét esetben függetlenségi mozgalomról volt szó, ahol megvalósult a hívők és a klérus összefogása. A német egység lázában égő Németföldön a helyzet más volt. A láz ugyanis nem terjedt ki a népre. Az 1848/49-es forradalmak leverése után a polgárság visszahúzódott és megalkudott a monarchiával, s a mély nyomorba süllyedt munkásság szervezkedése és a kommunizmus eszméinek terjedése váltott ki egyre nagyobb visszhangot. A forma azonban sajátosan német volt, amiben nem kis szerepet játszott *Ferdinand Lassalle* (1825–1864).

A francia szocializmus emlőin nevelkedett Lassalle kezdetben a modern szocializmus atyja, *Karl Marx* (1818–1883) munkatársa volt, de hamar elváltak útjaik. Lassalle pragmatikus gondolkodásával a kisleányegység mellé állt. Az osztályharc helyett inkább azt javasolta, hogy állami hitelekkel szervezzenek termelési társulásokot (*Arbeiter Productivassoziationen*), ahol „tisztességes béreket” kapnak a munkások. Terveivel mint az Általános Német Munkásegylet elnöke felkereste Bismarckot, s felajánlotta a munkásság támogatását a liberális burzsoázia elleni küzdelemben. Bismarck nem élt az ajánlattal. Lassalle 1863-ban kimunkált programja azonban mély hatást gyakorolt a német politikai közéletre. Marx élesen elítélte, elvtelennek és kalandornak nevezte az egészet, báró *Wilhelm Emmanuel Ketteler* (1811–1877) viszont felismerte benne az egyház számára hasznosítható lényegét.

¹⁸ Winfried BECKER–Günter BUCHSTAB–Anselm DOERING-MANTEUFFEL–Rudolf MORSEY (szerk.): *Lexikon der Christlichen Demokratie in Deutschland*. F. Schöningh Verlag, Paderborn–München–Wien–Zürich, 2002. 210., 571.

A jogászként állami szolgálatban tevékenykedő Ketteler 1844-ben választotta a papi pályát. Nemesi családból származott, jezsuita neveltetést kapott, a szegények felé fordult mint „Bauernpastor” (parasztnok papja), 1848–1849-ben tagja lett a forradalom Frankfurter Nemzetgyűlésének. Egyidejűleg, az első Katholikentagon, nemcsak meghallgatta Buß előadását, hanem maga is hatásos beszédet tartott a társadalmat sújtó szegénységről. Híressé vált adventi prédikációiban is hangsúlyosan szólt az egyház szociális feladatairól. A Frankfurter Nemzetgyűlés által elfogadott decemberi törvények a polgári szabadságjogokat rögzítették, a szociális kérdésről viszont nem szóltak. A katolikus képviselők frakcióközi egyesülést alakítottak *Katolikus Klub* néven és annyit elértek, hogy a Birodalmi Alkotmányba bekerült egy igen általánosan fogalmazott rendelkezés az egyházi szabadságjogokról, illetve az egyház kívánalmainak megfelelően fogalmazták meg az egyházzal és az iskolákról szóló paragrafust. A Katolikus Klub konzervatív elnöke, *Joseph Maria von Radowitz* tábornok és diplomata, leendő porosz külügyminiszter e tevékenységével befejezte együttműködését a kisméretű egység és a porosz hegemónia ellen mind élesebben fellépő irányzattal. Liberálisokhoz közelítő helyettesére, *August Reichensperger*re viszont komoly szerep várt a Centrum politikai megszervezésében.

A porosz parlamentben 1852-ben 63 képviselővel megalakult *Katolikus Frakció* 1859-ben vette fel a Centrum nevet, mindenekelőtt azért, hogy polgári és ne felekezeti jellegét hangsúlyozza. (A névválasztás egyébként az 1848-as parlamentben elfoglalt széksoraik helyére utalt.) Már a szociális ügyekről is szó volt, a frakció létrejöttét azonban elsősorban az iskolaügyben javasolt, az egyház kiszorítását jelentő reform váltotta ki. A frakció 1862-ben esett szét, amikor a Bismarck konzervatív vonalát támogatók és az azt ellenzők nem tudtak megegyezni.

IX. Pius javaslatára lett Ketteler mainzi püspök 1850-ben, éppen abban az évben, amikor a pápa a francia ellenforradalom szuronyaiával állította helyre világi hatalmát, s vetett véget évtizedekre a Vatikán megújulásának. A püspök az egyház hű katonája volt, kiállt a pápai családokhozatalanság mellett, s fellépett az egyre erősebb állami nyomással szemben. Az 1862-ben megjelent *Szabadság, tekintély és egyház* című írásában az egyház és az állam ügyeinek szétválasztását sürgette, *szuverenitásuk kölcsönös tiszteletben tartásával*.¹⁹ Megpróbálkozott Bismarcknál is, hogy a birodalmi alkotmányban rögzítsék az „egyház sza-

¹⁹ Wilhelm Emmanuel KETTELER: *Freiheit, Autorität und Kirche. Erörterungen über die großen Probleme der Gegenwart*. F. Kirchheim, Mainz, 1862. 146.

badságát”, ezt azonban a konzervatív-liberális többség természetesen nem támogatta. A már munkáspüspök (Arbeiterbischof) hírében álló Ketteler pályáján fordulatot jelzett 1864-ben közzétett írása, a nemzetközi visszhangot kiváltó *A munkáskérdés és a kereszténység*.²⁰ Ebben a munkásság érdekképviseletét vállaló keresztény egyesületek szervezését sürgette egyházi vezetéssel, az állammal kiegyezve, a szociáldemokrácia és a liberálisok ellenében. A különféle, most már a munkaadókat is magában foglaló termelői társulásokon (*Produktiv-Assoziationen*) alapuló, Lassale-t idéző elképzelését összekötötte a keresztény hitvallás elveivel. Nagyszámú beszédeiben öt pontot hangsúlyozott: a munkabérek emelését, a munkaidő csökkentését, a pihenőnapok biztosítását, a gyermekmunka betiltását, az anyák és fiatal nők eltiltását a gyári munkától. E követelések nem egyszerűen szociális programot jelentettek, hanem hangsúlyos egyházi szerepvállalást is hirdettek egy olyan területen, amelyre az egyre terjeszkedő állam és a törvényhozás tartott igényt.

Végül is Ketteler ahhoz a körhöz csatlakozott, amely a porosz, a badeni és a bajor parlamentben újjászervezte a *katolikus képviselőcsoportokat*. A legjelentősebb, a porosz *Centrum* (Alkotmánypárt) elnevezésű frakció tagjai a konzervatívok és a liberálisok között határozták meg magukat, s világos programot fogadtak el. Ennek alapelemei a következők: az egyház jogainak és szabadságának óvása, a keresztény család és az oktatás védelme, a szociális gondoskodás, végül az önkormányzás és a birodalom szövetségi államrendszerének (Bundesstaatsprinzip) hangsúlyozása a centralizációval szemben. Formailag – a sajátos egyházi érdekek mellett – a demokratikus jogok védelméről volt szó, s ezt a szociális program csak erősítette. Nagy hangsúlyt kaptak e küzdelemben a választójogi követelések, amelyek a háromosztályos választási rendszer megreformálását, illetve annak felváltását követelték az egyenlő, általános és természetesen titkos rendszerrel. Ketteler és a Centrum világosan felismerte: bár a választási rendszer közel sem korlátozta annyira a magasabb osztályban is befolyásos Centrumot, mint a szociáldemokráciát, a rendszer demokratizálása tovább bővíti lehetőségeit. Kedvez az alsóbb néprétegekben is nagy befolyással rendelkező egyháznak, amely a templomok szószékeit eredményesen állította a Centrum választási kampányának szolgálatába.

Kettelerék követelései nyilvánvalóan sértették a parlamentben akkor meghatározó „birodalmi” konzervatív és liberális tábor, amelyek egy-

²⁰ A *Die Arbeiterfrage und das Christentum* gondolatait Magyarországon is ismerték, szociális részei hatással voltak Giesswein Sándor munkásságára.

részt a katolikus egyház pozícióinak meggyengítésére, másrészt egyre centralizáltabb birodalom létrehozására törekedtek. Ezért a Centrumnak nem kellett sokáig várnia a kemény elutasításra, majd a retorziókra.

A Centrum megalakulása a katolikus érdekképviselő új formája volt: jellemzően porosz, bajor és badeni alakulat. Fő célja az egyház tekintélyének és befolyásának a helyreállítása, az ezeket érő támadások kivédése lett. A szociális követelések is politikai mezt öltöttek, hogy növeljék az új párt szavazóbázisát. Az 1870-es választásokon Poroszországban a szavazatok 13,4%-ának elnyerésével 58 képviselője került be a Landtagba.²¹

A német kereszténydemokrácia politikai párttá szerveződése

A keresztény érdekképviselői csoportok szerveződését a német társadalomban bekövetkezett viharos változások gyorsították fel. E folyamat is összefüggött a megkésett polgárosodással, a munkásmozgalommal, a növekvő szociális feszültségekkel és azzal, hogy a hívők kezdtek elfordulni az egyháztól. (Az egész Közép-Európában jellemző helyzethez hozzájárult a katolikus–protestáns ellentét is, bár ez éppen ebben az időben másodrendű szerepet játszott.) A katolikus egyház mindezeket figyelembe véve, saját eszközeivel és a Centrum képviselőinek mozgósításával vélte biztosíthatónak korábbi privilégiumait. Ezzel szemben Bismarck, az új birodalom kancellárja a központi hatalom, a birodalom katonai erejének a növelésére, a külpolitikában pedig – többek között – Róma befolyásának a csökkentésére törekedett.

Bismarck ezzel lényegében kirobbantotta az úgynevezett kultúrharcot (*Kulturkampf*), amely a katolikus egyház világi hatalma, az államegyház ellen irányult; a szocialisták ellen hozott törvényekkel kiegészítve egy ideális modern konzervatív-liberális-nemzeti birodalmat kívánt létrehozni. A Centrum és a katolikus egyház kemény ellenállást tanúsított. Az ellenállás hátterében felismerhető Vatikán is a polgári állam elleni fellépést támogatta, különösen a pápa 1870 nyarán kinyilatkoztatott

²¹ A Landtag-választásoknál alkalmazott háromosztályos választási rendszer vagyoni cenzuson alapult. A megszerezhető mandátumokat osztályonként három egyenlő részre osztották. Ami azt jelentette, hogy a legfelső osztályban 1% szavazatra a mandátumok sokszorososa jutott. (Így fordulhatott elő, hogy az 1903-as poroszországi választáson az alsó osztályból merítő szociáldemokraták – éppúgy 19%-ot elérve, mint a konzervatívok – egyetlen mandátumhoz sem jutottak, míg az utóbbiak 143 mandátumot mondhattak a magukénak.) Ez volt az oka, hogy a szociáldemokraták végül egészen 1898-ig nem is indultak a Landtag-választásokon. Gerhard RITTER: *Wahlen und Wahlkämpfe in Deutschland. Von den Anfängen im 19. Jahrhundert bis zur Bundesrepublik*. Droste Verlag, Düsseldorf, 1997. 134–135.

csalatközhatatlansági dogmájával, valamint a politikai, gazdasági és kulturális liberalizmus alapelvei elleni állásfoglalással. Vége lett a korábbi politikának, amely kompromisszumra törekedett az állammal. Az elkerülhetetlen összecsapásra a parlamentáris demokrácia hadszínterén került sor, s egyik fél sem riadt vissza a durvább eszközöktől.

Bismarck a saját konzervatív tábora mellett a nemzeti liberálisokra és a háborgó protestánsokra támaszkodott. Az államhatalmat mozgósítva börtönbe vetette vagy száműzetésbe kényszerítette azokat a katolikus papokat és politikusokat, akik nem engedelmeskedtek a korlátozó törvényeknek; őket „a birodalom ellenségeivé” nyilvánította. A templomok szószékéről „igazságot, jogállamot és szabadságot” követelő mennydörgő szózatok hangzottak el, utalva az 1848-as követelésekre, s arra serkentve a hívőket, hogy minél több képviselőt juttassanak be a parlamentbe.

1871 márciusában a Birodalmi Gyűlés, a Reichstag frakcióinak megalakulásakor a 382 mandátumból a Centrum 63-at kapott, s ahogy akkoriban írták, a katolikusok nem mind szavaztak a Centrumra, de a Centrum szavazói szinte valamennyien katolikusok voltak. Ezt a számok is igazolták. Noha a német katolikusok egyre kisebb százaléka adta voksát a Centrumra, a párt befolyása egyre erősödött. 1874-ben a pártra a katolikusok 83%-a szavazott, s ez az arány 1912-ben 54,6%-ra, majd az 1920-as évek végére 40% alá csökkent; a veszteséget ellensúlyozta az újabb választók belépése, illetve a választásokon részt vevők százalékos arányának a növekedése. Ez, akárcsak a szociáldemokraták esetében, az alsóbb néposztályokból előléptettek voksait jelentette.²²

A választási kampányok azonban ezekben az években egyre nagyobb sikereket hoztak: az 1874-es választásokon megduplázódott a Centrum képviselőire leadott szavazatok száma, 1 450 000 lett, amivel mandátumainak számát is növelni tudta, igaz csak 91-re. Ezt a százalékos eredményt, s vele a mandátumok 100 körüli számát kisebb hullámzásokkal megtartotta az egész időszakban.²³

²² Az 1932–1933-ban tartott választásokon a katolikus szavazók mintegy 21%-a szavazott a szociáldemokratákra, 15–15%-uk a kommunistákra, illetve a nációkra, de mintegy 6%-ot kapott a német nemzeti irányú (DNVP) is. Lásd Winfried BECKER (szerk.): *Politische Parteien in Deutschland und Frankreich*. Wiesbaden, 1969. 60.

²³ A birodalmi választásokat az általános, titkos, egyenlő választójog alapján tartották, azonban csak a 25 éven felüli férfiak szavazhattak. A Centrum szavazótábora az 1903-as választásoktól másfélmillióról 2 millió körülire emelkedett, a mandátumok száma azonban alig mozgott, mivel a szavazatok gyarapodása főleg a népesség, és vele a szavazásra jogosultak számából következett. Hozzájárult a mandátumok relatíve alacsony számához a többségi választási rendszer: az a jelölt nyerte el a mandátumot, aki a legtöbb szavazatot kapta, a többi jelöltre leadott szavazatok elvesztek. A mandátumok elnyerését így végül a választási szövetségek, a 13 jelentősebb választási párt és csoport egyezkedése döntötte el, akik egymás

A Centrum ellenzéki pártként, a birodalmi kormánnyal élesen konfrontálódva a maga összetettségében jelenítette meg a Vatikán képviselte politikai katolicizmus törekvéseit, a német egyház sajátos érdekeit, sőt az egymás közötti vitákat is. 1881-től 1912-ig már a Birodalmi Gyűlés legnagyobb frakcióját adta (1912-ben a szociáldemokraták előzték meg 110 mandátumukkal), de mivel szövetségesekre nemigen számíthatott, kormányalakításra sokáig nem vállalkozhatott. A Centrumot jellemző álláspontok 1871-től tükröződtek a *Germaniában*, a párt saját lapjában, amely címében is jelezni kívánta, hogy a kormánytöbbség alaptalanul vádolta az ellenzékét hazafiatlansággal. A lap Ludwig Windthorst befolyása alatt élesen Bismarck-ellenes hangot ütött meg, amely a kultúrharc során még fokozódott.²⁴

A jogi végzettségű *Ludwig Windthorst* (1812–1891) a Centrum egyik alapítója, korábban jelentős kormánytisztvisztségeket töltött be Hannoverben, majd a porosz közigazgatásban.²⁵ *Talán ő az első német kereszténydemokrata politikus.* Már kezdetektől *jellemezte a kereszténydemokrácia kettős alapvetése*: támogatta az alkotmányozó demokratikus Németország gondolatát, a szövetségi államok rendszerét és ellenezte a porosz egyeduralmi terveket, másrészt ellene volt minden olyan törekvésnek, amely korlátokat akart szabni az egyháznak vagy csökkenteni igyekezett befolyását az oktatásban. Viszonya Bismarckkal már az 1850-es évektől ellenséges volt: 1853-ban Bismarck kezdeményezte a római katolikus, liberális és demokrata hannoveri kormány és benne Windthorst külügyminiszter eltávolítását.

Windthorst úgy vélte, hogy a Centrum befolyását úgy növelhetik leginkább, ha a pártot keresztény vallásokat átfogó, interkonfesszionális szervezetté, sőt: néppárttá fejlesztik. Ennek megfelelően, saját tapasztalatai alapján is, a párt tisztán római katolikus jellegének csökkentésére töre-

javára mozgósították a második fordulóban választóikat. A markáns irányultságú pártok esetében ez nehéz volt: a Centrum és a szociáldemokraták jobbra csak saját táborukra számíthattak. Az 1871-ben hatalmas győzelmet, 125 mandátumot szerző nemzeti liberálisokat sújtotta legjobban a konzervatív–keresztény kiegyezés politikai fordulata: majd másfélszeresre növelték szavazataikat 1912-re, ennek ellenére mindössze 45 mandátumot mondhattak a magukénak. *Lexikon der christlichen Demokratie in Deutschland*. I. m. 719–721.

²⁴ *Silva Rerum. Kościół katolicki w Prusach w latach 1871–1890.* 1–2. <http://www.bogitor.eu/wyszynski/2007-06-30>.

²⁵ Hannover, a királyságot 1867-ben kebelezte be Poroszország. Addig Windthorst igazságügy-miniszternek szerepe volt az osnabrücki katolikus püspökség alapításában, de az evangélikus-lutheránus egyház színódusrendjének a kimunkálásában is. A királyság felszámolásakor mint a király megbízottja tárgyalásokat folytatott Bismarckkal a királyi ház végkielégítéséről.

kedett. Talán összefüggésben volt ez korábbi evangélikus-lutheránus kapcsolataival, de inkább a kisebbségekről, a zsidókról és a lengyelekről alkotott demokratikus felfogásával. Jól ismerte e kisebbségek helyzetét még Hannoverből, majd megtapasztalhatta a hátrányos megkülönböztetést az Északnémet Szövetség parlamentjében is.²⁶

Windthorst elképzelései és az egyház érdekében folytatott, de attól eltérő, sőt a pápa javaslataival is szembeálló²⁷ politikai irányvonala eredményesnek bizonyult. Sikerként könyvelhette el, hogy a Centrum elérte az egyházi bíróságok jogkörének korlátozását, alárendelését az állami előjáróknak, hogy megszüntették a papok hároméves világi egyetemi „kultúrvizsga-kötelezettségét” filozófiából, történelemből és irodalomból, ami egyet jelentett az 1873-ban elfogadott úgynevezett „májusi törvények” jó részének a felfüggesztésével. Ezek a politikai csatározások jelentős mértékben hozzájárultak Bismarck bukásához.²⁸

Hangsúlyosan kereszténydemokrata jellegű volt Windthorstnak az a törekvése is, amely végül, 1890-ben, a Katolikus Németországért Népegylet (*Volksverein für das Katholische Deutschland*) megalakulását eredményezte. A gyorsan tömegszervezetté váló, 1914-re több mint 800 000 tagot számláló egyesület célja a katolikus szociális tanítások hirdetése és a vallásgyakorlás szorgalmazása volt. Az egyesület a Centrumnak mint pártnak a tömegszervezete volt, 1933-ig tevékenykedett: vitázva a klérussal támogatta a katolikus munkásegyletek és a keresztény szak szervezetek alakítását, hangsúlyozta a szociálpolitika fontosságát.

Nehéz megítélni a Centrum, és vele a kereszténydemokrácia szerepét az elkövetkezendő néhány évben, az úgynevezett „Caprivi-közjáték” idején. Windthorst egy évvel élte túl Bismarck menesztését, így befolyása a történésekre már nemigen lehetett.

Leo von Caprivi (1831–1899) birodalmi kancellári kinevezése meglepetés volt. Személye azok várakozásainak felelt meg, akik sürgették Németország modernizálását, nemzetközi helyzetének rendezését, az ipar fejlesztését és azt, hogy jelentős szociális intézkedésekkel igyekezzenek integrálni a munkásságot és szervezeteit, mindenekelőtt a szociáldemokrata pártot a politikai életbe. Ennek az „új kurzusnak” azonban része

²⁶ A *Norddeutsche Bund* 297 képviselője között mindössze két római katolikus volt: ő, valamint a Centrum alapítója és első vezére, Hermann von Mallinckrodt.

²⁷ Ellenezte például azt a pápai javaslatot, hogy a kultúrharc befejezésének ellengesztusaként a Centrum szavazza meg Bismarck hadsereg-fejlesztési javaslatát – ez végül nem kapott többséget a Reichstagban.

²⁸ Bismarck 1878/1879-es konzervatív fordulatát követően párbeszéd alakult ki közöttük, aminek eredményeképpen 1890-ben már egy konzervatív–centrum kompromisszum körvonalazódott, ami hozzájárult az élesen katolikusellenes II. Vilmos bizalmának megingásához.

lett ismét a kultúrpolitika, amely hozzájárult Caprivi bukásához. Mint porosz miniszterelnök alkut keresett, mint ahogyan mindenben igyekezett kompromisszumos megoldást találni. Kultuszminiszterének 1892 januárjában beterjesztett mintegy 200 paragrafust tartalmazó népoktatási törvénytervezetében így jelentős engedményeket tett az egyháznak: ezután a világi és a magániskolában kötelező hitoktatást egyházi megbízottak felügyelték volna, ellenőrizve a tanárok ismereteit és szemléletét. A terv szerint amennyiben nem ítélik megfelelőnek a tanár által elmondottakat, akkor utasításokkal irányíthatják őt, s ha ez sem segít, akkor maguk folytatják a tanórát, illetve a tanárt eltilthatják az oktatástól. A korabeli jegyzőkönyvön alapuló ismertetés jelzi, hogy a törvénytervezetet ebben a formában támogatták a konzervatívok, a Centrum képviselői és a lengyel küldöttek; ellene voltak az úgynevezett szabadkonzervatívok, a szabadgondolkodók és a nemzeti liberálisok. (Maga az előterjesztő miniszter szabadkonzervatív volt, és Caprivi sem tartozott a „héják” közé – első törvényei között ott találjuk a hadsereg létszámának a csökkentéséről szólókat, s persze a legmaradandóbbat, az 1891-ben elfogadtatott munkásvédelmi törvényt.) A Centrum pozícióját, Róma irányába fordulását jelzi, hogy a dokumentum „ultramontanok” elnevezéssel illeti képviselőit, ami egyrészt (a hegyeken túli) Rómára, a Vatikán befolyására utal, másrészt kemény ellenzéki pozíciójukra.

A népiskolai törvénytervezetet végül a porosz képviselők többsége elutasította, amit a parlamenti játékszabályokat katonásan betartó miniszter és a porosz miniszterelnöki és külügyminiszteri tisztet is betöltő Caprivi lemondása követett – egyelőre csak a porosz miniszterelnöki címről. Az uralkodó véleménye a történekről²⁹ ekkor még megmentette Caprivi kancellári székét, sőt porosz külügyminiszteri székét is a Centrum részéről erősödő támadásoktól – ám ezek két év múlva a kompromisszumok politikájának végét eredményezték. A végső alkut a világbirodalmi álmokat dédelgető uralkodó kínálta: 1895-ben először adta a Reichstag elnökét a Centrum.

A Centrupárt politikatörténete ettől kezdve a német kereszténydemokrácia formálódásának nem egyszerű útja. A konzervatív, háborús császári politikával kiegyező, emiatt azonban a belső vitákban megosztott, hullámozó befolyású, de egyre fontosabb parlamenti pozíciókat el-

²⁹ „Az aggodalmak a klerikálisoknak tett messzemenő engedmények miatt hamarosan beigazolódnak” – szerepel a napirend korabeli bevezetőjében, Caprivi bevezető szavait megelőzve. A teljes szöveg megtalálható: http://susi.e-technik.uni-ulm.de:8080/Meyers2/seite/werk/meyers/band/19/seite/0763/meyers_b19_s0763.html

látó párt személyiségei közül kiemelkedett Matthias Erzberger, a katolikus tanárképzőt végzett népiskolai tanító.

Matthias Erzberger (1875–1921) azon kevés Centrum-politikusok egyike, akik munkácsoládból indultak, s ez meg is határozta életpályájukat. Édesapja szabómester volt; fiát taníttathatta, de csak a néptanítói képesítésig. Erzberger mint tanító jelentkezett a freiburgi egyetem államjogi és nemzetgazdasági szakára, amit azonban éppen csak megkezdett. A kitűnő íráskészséggel és szónoki képességekkel rendelkező Erzberger ekkor elhelyezkedett a stuttgarti katolikus *Deutsche Volksblatt*nál, s megnyílt előtte a politikai pálya a Centrupártban. 1899-ben már egyik szervezője volt a Mainzban összeült első keresztény szakszervezeti kongresszusnak, s a katolikus munkásegyletekben is dolgozott. A Reichstagba 1903-ban mint legfiatalabb képviselő került be, s lett a költségvetési bizottság egyik legnagyobb tudású tagja. Abban is az elsők között volt, hogy Berlinbe költözve hivatásának választotta a képviselőiséget. A párton belül a demokratikus irányzat vezetőjévé vált. Tekintélyét a sajtóban megjelent elemzései mellett a párt éves tevékenységét összefoglaló, 1903-tól 1914-ig megjelenő 11 kötet öregbítette. Egyetértett a kormány hadsereg- és flottafejlesztési politikájával, azonban a külügyminisztérium gyarmati politikáját támadó fellépése 1906-ban a parlament felosztatásához, majd a Centrum meghatározó koalíciós pozíciójának az elvesztéséhez vezetett. Nem volt meglepetés, hogy ezután visszalépett a politika első vonalából egészen a háború kitöréséig.

1914-ben a Centrum állásfoglalása nem különbözött a többi parlamenti pártétól. Tagjai a háború mellett voksoltak, s mindent megtettek annak győzelmes befejezése érdekében. 1917-ig nem volt kivétel Erzberger sem.³⁰ Akkor megváltoztatta álláspontját és – pártjának többségével szemben – a megegyezéses béke mellett érvelt. 1918 októbertől tárca nélküli államtitkárként vett részt a fegyverszüneti tárgyalásokban, majd Paul von Hindenburg, a hadsereg főparancsnoka kérésére ő írta alá Compiègne-ben a kapitulációval egyet jelentő fegyverszüneti egyezményt. Pártja ismét kihátrált mögüle, hogy szabadabban kereshesse helyét a megváltozott helyzetben; Erzberger két nacionalista merénylő áldozata lett.³¹ Tevékenységével azonban nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a Centrum modern politikai párttá, az elkövetkezendő forradalmi változásokat kezelni képes politikai erővé formálódjon.

³⁰ Egyéni kivételnek számított a szociáldemokrata Karl Liebknecht, aki a Reichstagban, 1914 decemberében megtagadta a további hadihitelek megszavazását.

³¹ Erzberger gyilkosai, a haditengerészet leszerelt tisztjei, a jobboldali Oberland és a Consul illegális terroriszervezetek tagjai voltak. Bár felismerték őket, sikerült külföldre menekülniük. Elítélésükre csak 1945 után került sor.

A keresztényszociális irányzat

1878. január 5-én bontott zászlót Berlinben a Keresztényszociális Munkáspárt. Alapítója és első elnöke, a már befolyásos evangélikus udvari lelkész, *Adolf Stoecker* (1835–1909) volt. A szervezet célja a társadalom konzervatív-keresztény eszmeiségű megreformálása, a munkásság integrálása a társadalomba; arra törekedett, hogy visszaadja a városi lakosság keresztény hitét, valamint a monarchiába és a német eszmébe vetett bizalmát. Stoecker élesen konfrontatív agitációt folytatott a szociáldemokrácia ellen, amelyet „keresztényietlennek és hazafiatlannak bélyegzett”, s felszólította a munkásságot „a Haza és a Király szeretetére”. A párt ugyan hamarosan elhagyta nevéből a „munkás” kifejezést (1881), és néppárti ambícióit tükrözték a szervezet lapjainak címváltozásai is,³² sikereket nem ért el a választásokon. Stoecker, aki ekkor már a Német Konzervatív Párt porosz frakciójában volt képviselő, ezért újabb eszmét épített be propagandájába: az antiszemizmust. Az eredmény nem maradt el. Míg az 1878-as Reichstag-választáson pártja mindösszesen 1422 szavazatot szerzett, és a szövetséges konzervatívokra is csak 14 000 szavazat jutott Berlinben, addig 1884-ben az utóbbi szavazatok száma 56 000-re növekedett. Maga a párt 1898-ban került be a Reichstagba, ahol ettől kezdve 1–3 mandátumot mondhatott magáénak.

Stoecker 1880-ban alapította meg a Berlieni Mozgalom (*Berliner Bewegung*) elnevezésű szervezetét, amelyben egyesített és pártja mellett mozgósított több antiszemita csoportot. A munkásság helyett pedig a kispolgársághoz fordult, támogatásraelve az egyetemi hallgatók között is. Kevésnek tartotta Bismarck konzervatív fordulatát és éles támadást intézett ellene; felhasználta növekvő befolyását a konzervatív pártban, illetve udvari lelkészként jó kapcsolatát Vilmos herceggel, a későbbi császárral. Támadásait az általa 1887-ben alapított *Neue evangelische Kirchenzeitung* hasábjain is folytatta, amivel végül kiváltotta Bismarck és az uralkodó kemény lépését: kötelezték, hogy vonuljon ki a politikai életről és mondjon le az udvari lelkészségről.

Stoecker eltávolítása a politikából használt a szociális mozgalomnak, ám ez csak lélegzetvételnyi szünetnek bizonyult. A lelkész Bismarck bukása után visszatért, és 1890-ben megalapította az Evangélikus Szociális Kongresszust (*vangelisch-sozialen Kongress*). A pártszerűen működő szer-

³² 1880-tól előbb a *Staat-Socialist*, majd a *Christlichsoziale Correspondenzblatt*, 1888-tól pedig már a napon ta megjelenő *Das Volk* volt a lapja.

vezet, kihasználva vezetőjének nimbuszát, amelyet a Bismarck-ellenes harccal szerzett, a társadalmi reformok lehetőségét vizsgálta, s meglehetősen széles körben tett szert támogatásra. Stoeckerrel ekkor olyan liberális értelmiségiek is együttműködtek, mint a kor egyik legismertebb evangélikus teológusa, *Friedrich Naumann*, korábban a Berlieni Mozgalomnak is tagja; a szintén teológus *Adolf von Harnack*, aki a szociális demokráciáig eljutott, és *Otto Baumgarten*, evangélikus lelkész, neves teológus, baloldali liberális, később a weimari demokráciát támogató Német Demokratikus Párt tekintélyes képviselője. A szervezet irányvonalát végül e liberálisok túlsúlya határozta meg, s ennek következtében az ismét konzervatív-antiszemita húrokat pengető Stoecker lemondani kényszerült. Bár 1898-ban visszaszerezte parlamenti mandátumát, s a korábbi szociális programhoz hasonló tervekkel létrehozta a Szabad Egyházi-Szociális Konferencia (*Freie kirchlich-soziale Konferenz*) nevű szervezetet, maga a Keresztényszociális Párt jelentéktelen csoport maradt. 1918-ban beolvadt a weimari alapok ellen forduló szélsőjobb sokáig legjelentősebb szervezetébe, a Német Nemzeti Néppártba (*Deutschnationale Volkspartei – DNVP*) – ellentétben osztrák testvérszervezetével, amely nem pusztán megőrizte vezető helyét az irányzaton belül, de a két világháború között végig kormányzati pozíciót harcolt ki, majd a diktatúra bevezetésétől sem riadt vissza a jobboldali kurzus és Ausztria fennmaradása érdekében.³³

A kereszténydemokrácia a weimari köztársaságban

Ha az 1870-es évek változásai viharosak voltak a politikai élet szereplői számára, akkor az 1918/1919-es polgári forradalom maga volt a robbanás. A monarchia egyik napról a másikra eltűnt, kikiáltották a köztársaságot. Ez meglepte a *Német Centrumpart* néven újjászervezett és határozottabb politikai szerepvállalásra készülő pártot, sőt azokat is, akik a köztársaságot kikiáltották: a szociáldemokratákat. A két, egymással 1917 óta együttműködő párt politikusai előbb helyi szinten kezdtek tanácskozni a helyzet stabilizálásának lehetőségeiről, majd csakhamar Berlinben folytatták a megbeszéléseket. A szociáldemokrácia és a kereszténydemokrácia előtt is korábban soha nem látott lehetőségek nyíltak meg. Bár az elsődleges cél ekkor a forradalmi megmozdulások lecsilla-

³³ Az osztrák helyzet e vonásáról lásd SZÉKELY Gábor: Ausztria – népköztársaságtól a diktatúrán át az Anschlußig (1919–1939). In: FISCHER Ferenc–MAJOROS István–VONYÓ József (szerk.): *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében*. University Press, Pécs, 2000. 597–610.

pítása, a zavargások megfékezése volt, a programok meghirdetésére alkalmat nyújtottak a weimari alkotmányozó nemzetgyűlési választások.

A megváltozott helyzetben a Centrupárt magát „*keresztény-nemzeti és szociális alkotmánypártként*” határozta meg, ezzel hangsúlyozva *keresztény és demokrata jellegét*. A *nemzeti* jelző pedig arra utalt, hogy a párt a liberálisokon túl is számít bázisra. Azaz megfontoltan jelölte ki helyét a politikai palettán a jobb- és a baloldal éles ellentétekkel elválasztott tábora között: középpárti jellege nagy mozgásteret, társadalmi támogatottságánál nagyobb politikai befolyást biztosított a számára. E mozgásteret a párt az elkövetkezendő évtizedben ki is használta.

A párt a választási kampányok során szólt mind a bal-, mind pedig a jobboldalhoz, nemzeti hangsúlyokkal színezve a demokrácia védelmét, kiegészítve azokat a munkásság követeléseivel. Bár jelentős sikereket nem ért el, de biztosította magának a szavazók kiegyensúlyozott támogatását, akárcsak az előző korszakban.

Markánsabb volt a Centrupárt külpolitikai programja, különösen az évtized első felében. A jobboldallal szemben egyértelműen képviselte az európai együttműködést, ezen belül is a német–francia megbékélést, sőt az ennek alapját jelentő teljesítési politikát is a jóvátételeknél, bár mindig tiltakozva az „irreális követelések” ellen. Ha tett engedményt, az annyi volt, hogy a nemzetközi kapcsolatokban is szükségesnek tartotta a „német nemzeti tekintély” helyreállítását, ami akkor szélesebben támogatott program, ugyanakkor a jobboldal tárházából való szólam volt.

Mindez összefüggött a párt katolikus irányvonalával;³⁴ a Centrum a porosz túlsúlyú evangélikus többségű birodalom után egy hasonló jellegű köztársaságba került, s míg a császársággal szemben a vallásszabadságot kellett védelmeznie, most a szociáldemokrata és liberális kultúrpolitikai kísérletek jelentettek gondot számára. És volt még egy nem jelentéktelen fejlemény.

A bajor különút és következményei

A német politikai katolicizmus egyik sajátossága volt, hogy Bajorországban, ellentétben a birodalom többi részével, katolikus többség volt. Ez annyiban járult hozzá a *bajor különutas elképzelésekhez*, hogy a biroda-

³⁴ Ezt a választási eredmények is egyértelműen jelezték. Az igen sikeres 1924-es választásokon a párt a köln–acheni (51,2%), valamint a koblenz–trieri (43,7%) választókerületekben szerezte a legtöbb szavazatot, míg az evangélikus többségű lipcseiben (0,7%), valamint a chemnitz–zwiczkaiban (0,6%) alig kapott voksokat. SZÉKELY Gábor: *Hitler hatalomra jutása*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 21.

lom létrejöttével a bajor katolikusok többségiből kisebbségi helyzetbe kerültek, s erősödött soraikban a szeparatizmus, illetve a katolikusok súlyának gyarapodását jelentő Anschluß vágya. Az előbbi élesen ellentétes volt a weimari koalíció elképzeléseivel, az utóbbi kevésbé, de összesengett a birodalom gyarapításának konzervatív elgondolásával. Ezért a *Bajor Néppárt* (Bayerische Volkspartei – BVP) hajlott arra, hogy birodalmi szinten támogassa a konzervatív politikát, s nem csupán a nemzeti liberális DVP-t, hanem a nyíltan Weimar-ellenes DNVP-t is, akár az „anyapárt”, a Centrum ellenében is. E politikai irány befolyása az évek múlásával egyre erősödött. (A birodalmi építkezésű Centrumpárton belül 1887 óta Bajor Centrum néven működő párt³⁵ korábban is hajlamos volt az önállósodásra, különösen a Centrum központosító és modernizációs törekvéseivel szemben. 1918-ban a szeparatizmus mentén és jórészt a polgári forradalommal szemben már ismét önálló pártként lépett fel.)

A Bajor Néppárt politikájának formálódására nagy hatással volt a Bajor Tanácsköztársaság (1919) leverése: a tanácsköztársaságot a szociáldemokrata, kommunista, anarchista és a katolikus csoportok együtt hozták létre, de az antiklerikális, ekkor a liberalizmushoz húzó Bajor Paraszt-szövetség is támogatta. Noha a tanácsköztársaságot a bajor és a birodalmi szociáldemokrata kormány utasítására döntötték meg, a fejlemények megerősítették a Bajor Néppárt konzervatív és klerikális vonzódását. A kapcsolat a szociáldemokratákkal soha nem volt szoros, a Bajorországban még súlytalanabb liberálisokkal pedig szinte teljesen jelentéktelen maradt. A párt 1920-tól bajor parlamenti és kormánytöbbséggel rendelkezett, s tartotta e pozícióit egészen az 1933-as választásokig.³⁶ Eredményei erősítették a kereszténydemokrácia és a politikai katolicizmus pozícióit; általában kiegyensúlyozó szerepe volt, de két helyzetben, 1925-ben és 1932/1933-ban a szélsőjobbnak kedvező, tragikus következményekkel.

A kereszténydemokrácia és a weimari koalíció

A nagy birodalmi súlyú és porosz többségre támaszkodó szociáldemokrácia és a demokratikus liberálisok (DDP) mellett a *két keresztény, valójában katolikus párt volt a weimari köztársaság biztosítóka*. Nélkülük nem lehetett kormányképes koalíciót létrehozni, ellenükben egyetlen

³⁵ A bajor katolikusok szervezete, a Bajor Hazafias Párt (Bayerische Patriotenpartei) még 1869-ben alakult meg.

³⁶ Karl Möckl: Bayern 1918–1933. In: Klaus SCHWABE (szerk.): *Die Regierungen der deutschen Mittel- und Kleinstaaten 1815–1933*. Boldt, Boppard am Rhein, 1983. 113–143.

erő sem kormányozhatott. Ugyanakkor egymáshoz való viszonyuk is befolyásolta a történéseket: együttműködésük erősítette, ellentétek kiéleződése gyengítette a német demokrácia esélyeit.

A keresztény pártok politikai szereplését befolyásolta, hogy *nem voltak igazán tekintélyes vezetői*. Ez elősegíthette az egységes, interkonfesszionális keresztény politikai párt létrehozását, de hátráltathatta a leendő párton belül a kisebbségben levő, ekkor a lakosság mintegy harmadára befolyást gyakorló katolikusokat. A körvonalazódó lehetőség a korábbi, jórészt Matthias Erzberger³⁷ kezdeményezte katolikus–protestáns konzervatív együttműködésen alapult. Csakhogy mindennek az ellenkezője történt, miután a katolikus egység felbomlott a Bajor Néppárt (BVP) kiválásával. Nem hozott eredményt az sem, hogy az alkotmányozó gyűlési választásokra a Centrum nevéhez illesztette a szélesebb kereteket ígérő Kereszténydemokrata Néppárt elnevezést: a választásokon a BVP-vel közösen elért 19,7% százalék és a 91 mandátum (ebből 18-at a bajorok kaptak) nem hozta meg a várt előretörést, amely a Centrumot kedvezőbb helyzetbe hozhatta volna a koalíciós tárgyalásokon. A komolyabb eredmény magának a weimari alkotmánynak a megszületése volt.

A Weimarban 1919. augusztus 11-én elfogadott alkotmány a szociáldemokrata, a liberális és a keresztény – vagyis a Centrum, azaz katolikus – koalíció meghatározó befolyását tükrözte. A szöveget gondozó *Hugo Preuß*, liberális államjogász mellett ott volt az evangélikus *Nauemann* és az ateista *Max Weber*, vagyis a liberális Német Demokratikus Párt alapítói, akik gondosan ügyeltek a koalíció sokrétű szellemiségének a megjelenítésére.³⁸

Az egyházakkal az alkotmány harmadik fejezete (*Vallás és vallásos egyesülések*) foglalkozott. A hét cikkelyben állami garanciát nyújtottak minden állampolgárnak a szabad vallásgyakorlásra (135.), a vallási megkülönböztetés nélküli polgári életre (136.), az államegyházzal szemben a szabad vallási gyülekezésre (137.), a kulturális, oktatási és jóléti intézmények, alapítványok vagyona (138.), a vasárnapi és az állami ünnepekre, a pihenésre és a lélegközösségre (139.), a hadsereg tagjainak időre, hogy vallási kötelezettségeiknek eleget tehessenek (140.), s végül a had-

³⁷ Erzberger kereszténydemokrata politikusi valójának egyik megnyilvánulása volt, amikor a baloldali szociáldemokrata Karl Liebknechtrel, még a háború idején, nyíltan fellépett a németekkel szövetséges török kormány örmények elleni irtóhadjárata ellen is, és nem korlátozta tiltakozását a szíriai és libanoni keresztények elleni támadásokra.

³⁸ Az alkotmányt a jobboldali Német Nemzeti Néppárt, a Német Néppárt és a baloldali Németország Független Szociáldemokrata Pártja ellenszavazataival 262:75 arányban fogadták el, ami jelezte a weimari koalíció erejét.

seregben, a kórházakban, a büntetőintézetekben a hitéletre a papok (egyházi képviselők) bebocsátásával (141.). Ez elegendőnek bizonyult a Centrum számára, amely az idők szavát megértve már nem ellenezte, hogy az alkotmány szerint teljesen állami, illetve községi kézbe vették az iskolák felügyeletét, és megszüntették az egyházak igazgatási és felügyeleti jogát. A vallásoktatást az iskolában rendes tantárgynak ismerte el az alkotmány, de nem kötelezőnek a szabadszellemtű világi iskolákban, valamint biztosította a teológiai fakultások fenntartását az egyetemeken.³⁹

Már e kezdeti években kiderült, hogy a Centrumnak a markáns vezetői hiánya mellett egy másik nagy problémája is van: a párt bázisa tarka, nehezen meghatározható. Ez a konfesszionális jellegből következett, amin nem volt képes változtatni. Így szavazóbázisában éppúgy megtalálhatóak voltak a bajor parasztok, mint a rajna-vidéki munkások, a katolikus hívő középosztálybeliek a hivatalnokoktól és tudósoktól a kereskedőig, gyárosokig, s végül, és nem kis befolyást gyakorolva a pártra, a katolikus délnémet nemesség, valamint a katolikus klérus.⁴⁰ E tarkaságból fakadt, hogy a weimari időszakban *nem készülhetett átfogó program*. A küszködés az akadályokkal együtt járt a kereszténydemokrata jelleg erősödésével vagy gyengülésével, s a folyamat egészen 1933 nyaráig, a Centrumpárt önfeloszlató döntéséig tartott.

A Centrum részt vett minden kormánykoalícióban és hitet tett a közársaság mellett; ennek következménye a *bajor pártszervezet önállósulása* lett, amely saját portáján nagyobb teret engedett a konzervatív irányzat és a klérus befolyásának. Bár a Bajor Néppárt az egész weimari korszakban együttműködött a Centrummal, az együttműködésnek mindig ára volt. A legnagyobb árat a koalíciós tárgyalások alkalmával szabta a BVP és ezzel már az 1920-as évek elejétől hozzájárult a Centrum és az alig másfél évtized alatt egymást követő 20 kormánykoalíció fokozatos jobbratolódásához. Ennek a folyamatnak eredményeként a centrumpárti *Wilhelm Marx* 1927-ben alakult második kormányában a szociáldemokraták ismételen nem vettek részt; az előző kormányában még szereplő liberálisok, a DDP sem kapott tárcát, viszont a 14 kormányzati helyből a közársaság történetében először kormányba került a nacionalista jobboldal vezető pártja, a *Német Nemzeti Néppárt* (Deutschnationale Volkspartei – DNVP) mindjárt ötöt megkapott, benne az alkancellári székkal.

³⁹ A weimari alkotmány szövege megtalálható: <http://www.dhm.de/lemo/html/dokumente/verfassung/index.html>

⁴⁰ A párt soraiban az 1920-as években mintegy 20%-ban voltak jelen munkások, főleg a keresztény szak-szervezetek tagjai és vezetői, 15%-ra becsülték a többségében humán értelmiségiek számát. SZÉKELY Gábor: *Hitler hatalomra jutása*. I. m. 21.

A Centrumban végbement jobbratolódás egyik első, határozott politikai megfontolást tükröző jele volt, hogy a szociáldemokrata vezetésű kormányokat először váltó centrupárti kancellár, *Konstantin Fehrenbach* már nem hívott meg szociáldemokrata minisztereket. A Centrum, a szociáldemokratákkal egyeztetve, azért döntött a jobboldal bevonása mellett, hogy megtarthassa a weimari koalíció kereteit, s *a szociáldemokraták toleráló politikája mellett*, a kormány szélesebb parlamenti támogatottságot biztosítson magának.

Ha volt *valóban kereszténydemokrata* politikus a weimari koalíciók élén, akkor az *Konstantin Fehrenbach* (1852–1926) volt. Egyházi iskolákban nevelkedett, az egyetemen teológiát és jogot tanult. Nemzetközi tájékozódását segítette, hogy tagja lett a *Katolikus Német Hallgatói Kapcsolatok* (Katholische Deutsche Studentenverbindung Hercynia – K. D. St. V.) szervezetének.⁴¹ Fehrenbach széles látókörű politikus, elkötelezett köztársasági és demokrata volt. 1903-ban lett a Reichstagban a Centrum képviselője, s igen visszafogottan vett részt az akkori éles, párton belül is zajló vitákban.

Amikor a weimari koalíció utolsó kormányának⁴² kancellárja, a szociáldemokrata Hermann Müller benyújtotta lemondását, Fehrenbach vállalta az új, jobbra nyitó kisebbségi kabinet megalakítását. A helyzet valóban bonyolult volt: a belpolitikában még érezhetők az 1920. márciusi jobboldali Kapp–Lüttwitz-puccs következményei. A puccsot a munkásság általános sztrájkjával és a puccsot kiváltó szélsőjobb szabadcsapatok feloszlását kimondó kormányhatározattal szembehelyezkedő, azonban a puccsban részt nem vevő katonai egységekkel verték le, amelyek között elszánt nacionalista-militarista erők is voltak. Fehrenbachnak nemcsak az önbizalmát visszanyert jobboldallal kellett szembenéznie, hanem a jobbratolódás ellen tenni akaró, s ebben a szocialista forradalom lehetőségét látó kommunistákkal is.⁴³ Csakhogy ekkor is

⁴¹ A K. D. St. V. Hercynia szervezete a Cartellverband der katholischen deutschen Studentenverbindungen (CV) tagja volt, amelynek Európában, így Magyarországon, de Japánban is voltak szervezetei. Elit hallgatói kapcsolatokat ápol, taglétszáma 30 000 körül mozgott, amelyből mintegy 6000 volt egyetemista. http://de.wikipedia.org/wiki/Cartellverband_der_katholischen_deutschen_Studentenverbindungen

⁴² A weimari koalíció három pártja ezt követően nem tudott saját kormányt alakítani. Erőik nem voltak elegendők a parlamentben, vagy a feladatok vállalásában tért el a véleményük. A szociáldemokraták 1923 után legközelebb 1928-ban vállaltak kormányfelelősséget, ismét a Müller vezette kabinetben, amelynek azonban már nagykoalíciós jellege volt. (Nagykoalíció összesen három alakult a korszakban, kettő Gustav Stresemann/1923/ és egy Müller kancellárságával.)

⁴³ Az 1921-es „Märzaktion” történetét, benne Kun Béla szerepével lásd SZÉKELY Gábor: Kun Béla a Kommunista Internacionáléban. In: MILEI György (szerk.): *Kun Béláról. Tanulmányok*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 484–526.

kompromisszumos megoldás született: a politikai szereplők a fegyveres harcok elültével visszatértek a parlament csendesebb széksorai közé.

E kritikus évben két olyan konferenciát tartottak, amely megosztotta a német közvéleményt és politikát – a Centrumon belül is. Spában (1920), majd Londonban (1921) a Németország által fizetendő *jóvátetelekről* döntöttek. Legmagasabb szintű⁴⁴ nemzetközi fórumon a háború óta először jelenhetett meg német delegáció, s a döntések is kedvezőek voltak. Spában leszállították a jóvátételi szénszállítások volumenét, meghosszabbították a versailles-i szerződésben előírt leszerelés végrehajtásának a határidejét és javították a szénbányászok élelmezését. Londonban a jóvátételekből faragtak le és a német delegáció kedvezőbb fizetési feltételeket harcolt ki. Fehrenbach azonban nem élvezhette a sikert. A teljesítmést egészében elutasító propaganda nem kedvezett annak a politikának, amelyet ő képviselt: a nemzetközi, mindenekelőtt a Franciaországhoz fűződő kapcsolatok rendezésének. A nemzeti liberális DVP kivált a koalícióból; helyére az SPD lépett be, de hogy mérsékelje a jobboldal támadását, Fehrenbach átengedte a kancellári széket a centrupárti Joseph Wirthnek. Az új kancellár egy kisebb, de harcos párttal, az akkor liberális és antiklerikális – később a radikális jobboldal felé forduló – *Bajor Parasztszövetséggel* (Bayerischer Bauernbunddal) erősítette a weimari koalíciót.

Fehrenbach ugyan a második vonalba szorult a politikai színpadon, de haláláig ellátta a Centrum parlamenti frakciójának elnöki tisztét, idős kora ellenére olyan feladatokat is elvállalt, mint az *Antiszemitizmus Elleni Védegylet* (Verein zur Abwehr des Antisemitismus) alelnöksége, illetve a baloldali *Birodalmi Lobogó* (Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold, Bund deutscher Kriegsteilnehmer und Republikaner, röviden Reichsbanner) nevű fegyveres párhadsereg megalapítása a köztársaság védelmére.⁴⁵

Bár csak egyetlen alkalommal kapott megbízást kormányalakításra, Fehrenbach a kereszténydemokrata irányzat kiemelkedő képviselője volt a Centrumban. A párt politikájára azonban jellemzőbb volt *Wilhelm Marx* (1863–1945) személyisége; nem véletlenül állt a Centrum élén

⁴⁴ Spában a brit kormányt David Lloyd George és Lord Curzon képviselte, a franciákat Alexandre Millerand, az olaszokat Carlo Graf Sforza, a japánokat Chinda Sutemi, a belgákat pedig Léon Delacroix.

⁴⁵ Otto Hörsing, a szervezet vezetője 1931. február 22-én a szervezet alapításának 7. évfordulóján a következőket mondta: A Reichsbanner „a köztársaság és a demokrácia pártok feletti védereje a horogkereszt és a szovjetszavak ellen. Mától ellenségeinknek nincs esélyük a polgárháború megnyerésére. Készek vagyunk arra, hogy a legális államhatalom hívását kövessük, mint az állam legális hatalmi eszköze.” Ilyen hívás azonban soha sem érkezett... (Franz OSTERROTH–Dieter SCHUSTER (szerk.): *Chronik der deutschen Sozialdemokratie*. FES Library, Berlin, Bonn, 2001.)

1922-től 1928-ig, vagyis a leghosszabb ideig, s lett az 1920-as években négy alkalommal is kancellár. 1911-ben mint fiatal, harcos jogász és a Reichstag képviselője egyik megalapítója volt az oktatás elvilágiasítása ellen létrehozott *Katolikus Iskolaszervezetnek* (Katholische Schulorganisation). Pártelnökként vezette a Centrum tömegszervezetét, a Katolikus Németországért Népegyletet is, amelynek sorsa és az egyházhoz való kapcsolata a Centruméhoz hasonlóan alakult. E mérsékelt eredményeket felmutató kurzus következményeként a Népegylet taglétszáma 1928-ra a felére csökkent: sorra távoztak a még Windthorst által kívánatosnak ítélt szervezetek, mindenekelőtt a keresztény munkások egyesülései.

A Centrum a nagypolitikában sem volt sikeres. Mind a négy Marx-kabinet lényegében kisebbségi maradt, s csak az utolsó, a stabilizáció csúcspontján kormányzó, 1927-ben alakított kormány élte túl az egy évet. Azt is csak úgy, hogy nem mondott le a bizalmatlansági szavazás számára kedvezőtlen alakulásakor. Ekkor a DNVP bevonásával erősítette meg jobbról a koalíciót. Nem volt véletlen, hogy Marx egyetlen kabinetjében sem vállaltak szerepet a szociáldemokraták.

A Centrupárt kormányainak programjában a túlélés volt a közös. Ezzel egyrészt a további jobbratolódást akarták meggátolni, másrészt olyan konszolidációs lépések megtételét segítették, mint Marx idején a jóvátételeket korrigáló Dawes-terv, a locarnói szerződések, a belépés a Népszövetségbe. A kormányok, noha ritkán, meghozták a belpolitikai stabilitáshoz szükséges kemény intézkedéseket is, így például eltávolították a Reichswehr éléről az egyre agresszívebbé váló, a DVP-t is a weimari koalíció ellen befolyásoló Hans von Seeckt tábornokot.

A Centrum politikáját 1928 után azonban nem ez a vonulat, hanem a *Ludwig Kaas* (1881–1952) prelátus és pártelnök fémjelzte irányzat befolyásolta döntő módon.

Már az a tény, hogy *egyházi személy került a pártelnöki posztra*, jelezte a változás lényegét. Marx is azért lépett vissza, mert a választásokon a szociáldemokrácia oly mértékben előre tört, hogy nélküle lehetetlenné vált a kormányalakítás.⁴⁶ A weimari koalíciónak azonban önmagában nem volt meg a kormányalakításhoz szükséges számú mandátuma, de ellenükben a többi párt összefogása sem volt erre elégséges. A Centrum így ismét kulcspozícióba került.

A baloldal nagy győzelmét és a jobboldal egyértelmű vereségét hozó 1928-as választásokon a Centrumnak és a BVP-nek is le kellett mondania 7, illetve 3 mandátumról. A választók egyértelműen a kormányzással vol-

⁴⁶ Marx 1928-ban lemondott minden tisztségéről, de 1932-ig megtartotta parlamenti mandátumát.

tak elégedetlenek, s csak másodsorban juttatták érvényre világnézeti alapállásukat: érzelkelhetően büntették a jobbra húzó kurzust. Ezt megértve a Centrum jelentősebb szerepre készült, s alkancellárnak jelölte a szociáldemokratákkal eredményesen együttműködő, a szélsőjobb ellen 1922-ben keményen fellépő *Joseph Wirthet* (1879–1965).⁴⁷ Hindenburg tájékozott volt a korábban történekről, s ezért elutasította Wirth személyét.⁴⁸ Ezt követően a Centrum késznek mutatkozott a kormány visszafogott támogatására: egyetlen miniszteri posztot fogadott el, a jelentéktelen, akkoriban csekély felelősséggel járó közlekedési tárcát. A felelősség e nem vállalása tette lehetővé, hogy a kormányalakítást a DVP zsarolásra használja: csak abban az esetben volt hajlandó több miniszterrel belépni a koalícióba, ha a porosz kabinetben is kap helyeket. Végül is a párt legtekintélyesebb személyiségének, a már hatodik éve külügyminiszter *Gustav Stresemann*-nak (1878–1929) mérséklő szava segített.

Az első pillanatban akár hihetőnek is tűnhetett, ami a szociáldemokrata kancellár, Hermann Müller kormánynyilatkozatában elhangzott: „A német köztársaság alapjai szilárdak és megingathatatlanok.”⁴⁹ Ezt ugyan nem támasztotta alá Groener jelenléte, aki bár az előző kabinetben kezdte pályafutását, most került igazán olyan helyzetbe, hogy a koalíció belüli ellentéteket kiélezze.

Az első próbatételt az „A” típusú cirkálók építése körüli nézeteltérés jelentette. A cirkálóprogram fontos része volt a német újrafelfegyverkezésnek, s az tette lehetővé, hogy a fegyverzetkorlátozást előíró rendelkezés meghozatala óta nagyot fejlődött a haditechnika. A kisebb vízkiszorítású, erősebb páncélzatú, nagyobb tűzerejű és gyorsabb cirkálók valóban jelentősen növelték a haderő ütőerejét, ugyanakkor veszélyeztették a Stresemann javasolta diplomáciai megoldást.⁵⁰ A szociáldemokrata frak-

⁴⁷ A leszerelt tisztek Consul elnevezésű nacionalista-antiszemita szervezete 1922. június 24-én gyilkolta meg Walter Rathenaut, Wirth kormányainak zsidó származású újjáépítési, illetve külügyminiszterét. Rathenaunak éppen 1922-ben szerepe volt a német jóvátétel-fizetések mérséklésében és a Németország külpolitikai elszigeteltségét is oldó német–szovjet Rapallói Szerződés tető alá hozásában. A Reichstagban ekkor mondta Wirth híres mondatát: „Az ellenség a jobboldalon van!” (SZÉKELY Gábor: *Hitler hatalomra jutása*. I. m. 25.)

⁴⁸ Hindenburg eredetileg elfogadhatatlan ajánlattal állt elő: a kormány kinevezését a választásokon 6 mandátumot veszítő, mindössze 45 hellyel rendelkező DVP elnöke, a jelentéktelen Ernst Scholz kancellárságához akarta kötni. Ez nem sikerült, viszont a Wilhelm Groener hadügyminiszteri kinevezésére vonatkozó elnöki ajánlást a kabinet kénytelen volt elfogadni. (Uo. 51.)

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ A Béke Nobel-díjas Stresemann 1929. október 3-án hunyt el; naplójában egyértelmű utalásokkal találkozni a német területi (Elzász-Lotaringia, Danzig, Rajna-vidék, Anschluß) követelésekre, amelyek elérését diplomáciai úton is lehetségesnek tartotta.

ció ezért *Otto Wells* (1873–1939) pártelnök javaslatára a korábbi kormánydöntés ellen szavazott. Groener lemondással fenyegetőzött, mire a többség, így a Centrum képviselői is, a cirkálók építése mellett döntöttek. *Ezzel megkezdődött a Centrum elfordulása a szociáldemokráciától, a weimari, egyben a kereszténydemokrata alapoktól.*

A kereszténydemokrácia és a weimari köztársaság felszámolása

A szakirodalomban az 1930 után történeteket különféleképpen értékelik. Általánosan elfogadott, hogy a centрупárti Brüning kancellárságával kezdődő elnöki kabinetek éveit már fenntartásokkal sorolják a weimari köztársaság történetéhez. Ennek oka, hogy bár korábban is voltak kisebbségi kabinetek, ezek stabilitását, ha néha csak hónapokra, a parlamenti pártok egyezségei biztosították, vagyis megfeleltek a polgári parlamenti demokrácia követelményeinek. *Heinrich Brüning* (1885–1970) kinevezését és kormányalakítását azonban már semmiféle parlamenti egyezkedés sem előzte meg. Amikor Hindenburg kinevezte a kabinetet, eleve a kormányzás elnöki szükségrendeletekkel történő lehetőségével számolt.

Általában a világgazdasági válság kirobbanásával magyarázzák a német szélsőjobboldal robbanásszerű térnyerését, s indokolják a weimari alkotmány 48. paragrafusának alkalmazását. Ha pontosabban megvizsgáljuk a történeteket, megállapítható, hogy az eseményekben döntő szerepet játszó Centрупártnak közel sem ez volt a kiindulópontja, amikor elvállalta a kormányzati felelősséget – szinte a rendkívüli állapotnak megfelelő, a *weimari alkotmányt gyakorlatilag felfüggesztő helyzetben.*

A két Brüning-kabinet, akárcsak az őt követők, a szintén centрупárti, de a kancellári székbe már pártonkívüliként beülő *Franz von Papen* (1879–1969), valamint a nácik hatalomra kerülésével szemben még katonai diktatúrát is ajánló tábornok, *Kurt von Schleicher* (1882–1934) kormánya, *nem voltak hagyományos parlamenti kormánynak tekinthetők.* Bár a két Brüning-kabinetben még több párt képviselői is részt vettek, megbízatásuk nem pártjuktól, hanem a birodalmi, ekkor még hangsúlyozottan köztársasági elnök Hindenburgtól eredt. Így a kormányoknak tevékenységükkel nem a parlamentben kellett elszámolniuk, egyedül az elnöknek tartoztak felelősséggel. A Papen- és a Schleicher-kormány már egyértelműen elnöki kabinet volt, a miniszteri tárcákat pártonkívüliek töltötték be, egyedül a DNVP jelezte miniszterénél politikai jelenlétét.

Hitler hatalomra jutása és a politikai katolicizmus

A weimari köztársaság elnöki köztársasággá torzulásában döntő szerepe volt magának a birodalmi elnöknek, Hindenburgnak, de hozzájárultak (mégpedig jelentős mértékben) a parlamenti pártok is, nem utolsósorban a bajor politikai katolicizmus.

A Bajor Néppárt szerepét gyakran túlhangsúlyozzák a történesekben. Az egyértelmű, hogy Hindenburg elnökké választásához 1925-ben elengedhetetlen volt a bajor párt támogatása. E támogatás, *éppen a centumpárti jelölttel, Wilhelm Marxszal szemben* biztosította a jobboldallal és az emigrációban élő császárával nyíltan rokonszenvező Hindenburg győzelmét. (A BVP-tábor majd milliónyi szavazata tette lehetővé, hogy Hindenburg még Bajorországban is legyőzze a rajnai Marxot.) Megjegyzendő: a jobbratolódás mértéke 1932 tavaszáig, az újabb elnökválasztásig már azt eredményezte, hogy a Hitler ellenében egyetlen esélyesként induló Hindenburg mögé éppen azok sorakoztak fel többséget biztosító szavazataikkal, akik hét évvel korábban ellene voksoltak: a szociáldemokraták és a Centrum. Az NSDAP, amely már legnagyobb pártként indíthatta jelöltjét, Adolf Hitlert, most Bajorországban is vereséget szenvedett. A kérdés csupán az maradt, hogy Hindenburg valós alternatívát jelentett-e.

A Centumpárt élén 1928 decemberében a kereszténydemokrácia szempontjából kedvezőtlen fordulat következett. A lemondott Marx helyére pártelnöknek választott Ludwig Kaas prelátussal megerősödtek a mindinkább jobbra forduló politikai katolicizmus pozíciói. A reményekkel ellentétben ez nem segítette a párt két szárnya közötti feszültségek oldódását. Az ellentétek, mint már korábban is, a kormánykoalícióba befogadott DNVP körül éleződtek. A weimari alapokhoz ragaszkodók aggodalmát az váltotta ki, hogy e kapcsolat megerősítheti a jobbszárny pozícióit a párton belül, az utóbbi, nem csekély súlyú köztársaság-ellenes, sőt monarchista irányzat viszont attól tartott, hogy a DNVP adhatja fel fenntartásait a weimari „köztársasági rendszerrel” szemben.⁵¹ Kaas elnökségével mindez nem sokat változott, de a párt és vezetése konfesszionális jellegének erősödése biztosította a Centumpárt és a bajorok zökkenőmentesebb együttműködését. A politikai katolicizmus mozgásteret végletesen leszűkült 1932 döntő hónapjaiban.

A Hindenburg mögé felsorakozott szociáldemokraták és a Centrum politikusaival várakozásaival ellentétben Hindenburg a Hitlerrel való

⁵¹ Jürgen ELVERT: Gesellschaftlicher Mikrokosmos oder Mehrheitsbeschaffer im Reichstag. Das Zentrum 1918–1933. In: *Christdemokratie in Europa...* I. m. 168.

kiegyezés mellett döntött. Az öröm, amit az váltott ki, hogy három nappal újráválasztását követően elnöki rendelettel tiltotta be a náci párt valamennyi katonai jellegű szervezetét, így az SA-t és az SS-t, hamarosan alábbhagyott. Kiderült, hogy csak taktikai lépésről van szó. Hindenburg már ekkor a Centrum és a szociáldemokraták által a „kisebbik rossz” jegyében támogatott Brüning-kormány menesztését készítette elő. Az elnök és egyre szűkülő köre egy új jobboldali kormány támogatásáért cserébe megígérte, hogy engedélyezi a horogkeresztes osztagok tevékenységét. E körbe tartozott már Papen is, aki 1918-tól tagja volt a Centrum-pártnak, sőt képviselője a porosz parlamentben.

Mint ismeretes, Hitler az ajánlatnál többet akart: új választásokat. Az 1932 nyarán és őszén megtartott választásokon az NSDAP szerezte meg a legtöbb szavazatot és a legtöbb mandátumot. Hitler céljául tűzhetné ki a kancellári szék megszerzését. Az igen összetett politikai manőverek egyik mellékszála volt a náci párt parlamenti lehetőségeinek az erősítése. Ezt a célt szolgálta *Hermann Göring* (1893–1946) jelölése a Reichstag elnökének posztjára.

1932 augusztusában a náci pártnak nem volt elég mandátuma ahhoz, hogy elérhesse a célját. A mandátumok felének biztosításához szüksége volt a Centrum és a BVP támogatására. A tárgyalási alap a Papen-kabinet megbuktatása volt, amittől a Centrum pozícióinak megerősödését remélte. Tárgyaltak egy olyan kormány alakításáról, amelyben a Centrum is részt vesz. A náciak részéről bizonyosan taktikai lépésről volt szó, a tárgyalások azonban megmutatták: Hitler parlamenti többségre támaszkodó koalíció ajánlatával akarja kikényszeríteni kancellári kinevezését.⁵²

Az elnökválasztáson végül Göring az 587 szavazatból 367 igen szavazatot kapott, így a Birodalmi Gyűlés elnöke lett. A választás eredményeképpen először alakult Reichstag-elnökség a szociáldemokraták részvétele nélkül.⁵³

Az eseményekből egyértelműen kitűnik: meglehetősen megalapozatlan a történeti irodalomban az a vélemény, hogy Brüning és Papen kancellárságával a kereszténydemokrácia mintegy előkészítette Hitler hatalomra jutását.⁵⁴ A helyzet két szempontból sem fedi a történeti valóságot.

⁵² A kellően nem dokumentált tárgyalásokat és azok jelentőségét ismerteti Karl Dietrich BRACHER: *Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus*. Kiepenhauer und Witsch, Köln–Berlin, 1970. 193–194.

⁵³ Hans VOLZ: *Daten der Geschichte der NSDAP*. Verlag A. G. Ploetz, Berlin–Leipzig, 1939. 44.

⁵⁴ Különösen élesen fogalmaz Rudolf MORSEY: *Die Untergang der politischen Katholizismus. Die Zentrumspartei zwischen christlichem Selbstverständnis und „nationaler Erhebung“. 1932–1933*. Belsler, Stuttgart–Zürich, 1977.

Egyrészt – ezt az egyszerűbb bizonyítani – mindketten *elnöki kabinetek* élén álltak, s csak részben (Brüning), vagy egyáltalán nem (Papen) számíthattak pártjuk támogatására. Vagyis kormányukat nem a Centrum politikája vezette. Másrészt *mindkét kabinet célja a létrejött politikai válság konzervatív jobboldali megoldása* volt – a náci elképzeléseivel szemben. Még Papennél is kimutatható ez, aki előbb Strassert akarja megnyerni alkancellárnak, s csak ezután ajánlja fel e posztot a veszélyesebb Hitlernek. Céljukat egészen 1932 decemberéig követték, sőt még Hitler hatalomra jutásakor is azt remélték, hogy sikerül kézben tartaniuk a náciakat. Készek voltak a weimari demokrácia korlátozására (Brüning), sőt akár megsemmisítésére is (Papen), végül maguk ellen fordítva a szinte teljes parlamenti spektrumot. Ennek a politikának, vagyis a Hindenburg-féle konzervatív, monarchista érzületű csoport politikájának csődjét a választók is felismerték és büntették. Ezt bizonyítja, hogy míg a Centrum és a BVP mindvégig megtartotta szavazói bázisát és parlamenti támogatottságát, a konzervatív jobboldal, a DNVP, a DVP és a konzervatív kurzust támogató kisebb pártok szavazatainak nagy része az NSDAP-hez került.⁵⁵ Kétségtelen, a két keresztény pártnak is komoly szerepe volt a weimari demokrácia felszámolásában, ha nem is olyan mértékben, mint a konzervatív jobboldalnak. Más kérdés, hogy a Centrupárt és a BVP milyen politikát folytatott, mennyiben járult hozzá Hitler hatalomra jutásához, majd a náci hatalom stabilizálásához.

A Centrumon belüli táborok vitája mit sem változott a Hitler hatalomra jutását közvetlenül megelőző hónapokban. A kisebbség, most már Brüning vezetésével, fenntartotta ellenzéki álláspontját a náciakkal szemben, de elfogadta azt az 1930 utáni elképzelést, amely szerint korlátozni kell a demokráciát. E felfogás egyet jelentett a szociáldemokráciától és a liberálisoktól való teljes elfordulással és Hindenburg feltétel nélküli támogatásával. A többség ennél jelentősebbet lépett: komolyan gondolt a koalíciós kormányzásra a náciakkal. Látszólag ez volt a demokratikusabb álláspont, mert a parlamenti demokrácia helyreállítása jelentette az elnöki sürgősségi rendeletekkel folytatott kormányzással szemben. A weimari demokrácia formális helyreállítása e feltételekkel azonban ellentmondott Weimar szellemének.

⁵⁵ Ez utóbbit hangsúlyozza Brigitte Kaff: a szavazók ellenszerve a diktatórikus törekvések iránt, valamint ragaszkodásuk pártjukhoz „jórészt a »katolikus milliók« köszönhető”. In: *Lexikon der christlichen Demokratie in Deutschland*. I. m. 44. Ennek lehetett szerepe, a döntés mégis inkább politikai volt. Ezt bizonyítják a konzervatív politika mellett és Weimar ellen mind egyértelműbben kiálló DNVP és DVP veszteségei. A németországi választásokról lásd SZÉKELY Gábor: A német jobboldal másodvirágása – Weimartól Hitlerig. In: FEITL István (szerk.): *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 77–88.

A dokumentumokból ugyanakkor megállapítható: míg 1932 novemberében még Hindenburg és Hitler is komolyan számolt a Centrummal az új kormány megalakításánál, decemberben, majd januárban a katolikusok már nem vettek részt az utolsó érdemi egyeztetéseken.⁵⁶ A korábbi hónapok meghívásai is inkább annak voltak köszönhetőek, hogy a két alkudozó fél, Hindenburg és Hitler a régi tapasztalatokat követve úgy vélte, fontosak lehetnek számukra a Centrumnak a mérleg nyelvét jelentő mandátumai. Hamarosan felismerték azonban, hogy a helyzet megváltozott, és a katolikus pártokra már nincs szükségük. Ezt a Centrum-párt politikusai csak később vették észre. Brüning, kancellársága idején, maga is gondolt a náci részleges bevonására, sőt 1931 őszén hozzájárult ahhoz, hogy a hesseni választókerületben tárgyaljanak az együttműködésről. Viszont 1933 márciusában, amikor napirendre került a Hitlert teljhatalommal felruházó „felhatalmazási törvény”, Brüning a pártelnök Kaasszal szemben igyekezett elérni, hogy a frakció ne járuljon ehhez hozzá. Ezt követően azonban ő is beállt a sorba, és a Centrum-párt a BVP-vel együtt egyhangúlag szavazott a törvény mellett.⁵⁷

A katolikus Centrum és az új hatalom politikai együttműködése azal zárult, hogy 1933. július 20-án megkötötték Rómával a konkordátumot. A dokumentum előkészítésében német részről Kaas és Brüning vett részt. Kaas, aki németországi tisztsége mellett a római Szent Péter Székesegyház (Dóm) Szent Kongregációjának tekintélyes titkára volt, úgy vélte, hogy az egyezmény védelmet jelenthet a németországi katolikusok ellen egyre fokozódó támadásokkal szemben. Papan (és Hitler) elsősorban a külpolitikai előnyöket, és csak másodsorban a belpolitikai nyugtalanság leszerelésének egyik eszközét látta benne. A négy év múlva született, *Mit brennender Sorge...* kezdetű enciklikájában XI. Piusnak már fel kellett emelnie szavát a katolikus papság és a mind több üldöztetést elszenvedő hívők érdekében, a náci diktatúra ellen. Ám a felelősséget teljesen elhárította magától a történetkért: „...senki a szé-

⁵⁶ Hindenburg utoljára 1932. november 18-án tárgyalta Kaasszal, akkor is Alfred Hugenberg, a DNVP vezére társaságában, majd megállapodtak abban, hogy komoly aggodalommal figyelik az eseményeket. Nem ismeretesek Göringnek és a két katolikus vezérnek, Kaasnak és Fritz Schäffernek, a BVP vezetőjének november 20-i tárgyalásainak részletei. Az tudható, hogy az utolsó, 1933. január 30-án lefolytatott alkusorozatban már csak Hugenberg ellenállását kellett legyőzni. SZÉKELY Gábor: *Hitler hatalomra jutása*. I. m. 5–14.

⁵⁷ Brüning később úgy vélte, hogy Kaast a Hitler és az alkancellár Papan által beígért konkordátum győzte meg, „ami következett világhépeből”. (Heinrich BRÜNING: *Memoiren 1918–1934*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1970. 656.) Brüning 1933. május 6-án átvette Kaastól a pártelnöki tisztséget, hogy a polgári pártokkal együtt július 5-én kimondja a Centrum-párt önfeloszlatását. Veszélyeztetve érezve magát a Röhm-puccs napjaiban az emigrációt választotta. Csak 1952-ben tért vissza Németországba, majd a Konrad Adenauerrel való nézeteltérések miatt visszatért az USA-ba.

les világon, akinek szeme van a látásra és füle a hallásra, az Egyházat és annak fejét nem okolhatja”. Majd megjelölte a felelősöket: „Az övék és csak az övék, valamint csöndes és hangos csatlósaié a felelősség amiatt, hogy ma a béke szivárványa helyett pusztító vallásháborúk zivatarfellegeit látjuk Németország egén.”⁵⁸

A totális diktatúra kiépülésével a katolikus pártok és a Centrum politikusai *elsőnek vesztették el vezető politikai szerepüket*. Vagy megalázkodva elfogadták a kisebb szerepeket (mint a Hitlert teljes mértékben kiszolgáló Papen), vagy az állandó megfigyeléssel és letartóztatásokkal járó belső emigrációt választották (mint Konrad Adenauer), vagy elhagyták az országot (mint tette a párt utolsó két vezetője, Kaas és Brüning). A kereszténydemokrácia legitimitását 1945 után azonban elsősorban azok biztosították, akik részt vettek az ellenállási mozgalomban. Sokan fizettek életükkel meggyőződésükért, papok és hívők egyaránt. Elfogadott nézet, hogy a kereszténydemokraták náci üldözése és részvételük az ellenállási mozgalomban volt az ok, amiért a polgári demokratikus és konzervatív pártok a „keresztény” jelzőt illesztették nevükben az első helyére. E pártok a múlt tanulságait feldolgozva egyértelműen vállalták a polgári demokráciát, mellette a sokszínű keresztény gondolatot, modern politikai pártként azonban ügyeltek a távolságtartásra a politikai katolicizmustól.

Újjáalakulás vagy újrakezdés?

A válasz egyértelmű. Bármennyire is hangsúlyozták 1945-ben az újrakezdést, a kemény cezúra ellenére is sok nehézséggel és konfliktussal járt a náci hatalom 12 évének feldolgozása és meghaladása a német politikában. A második világháborút követő „nácitlanítás” ugyanakkor nem sújtotta a katolikus szervezeteket. A nürnbergi per fővádlottai között csak egyetlen neves centrumpárti vezető volt: Papen. A volt keresztény politikusok közül ugyanakkor sokan vállalták, sőt felajánlották együttműködésüket a szövetségeseknek az ország nácitlanításához.⁵⁹

⁵⁸ ZSIGMOND László: *Politikai és szociális enciklikák XIX–XX. század*. ELTE BTK, Budapest, 1970. 150–151. Az *Égő aggodalommal...* kezdetű enciklika rövid értékelését lásd GERGELY Jenő: *A pápaság története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1982. 349.

⁵⁹ Papen egyike volt annak a három vádlottnak, akiket felmentettek a háborús főbűnök alól. A pert követően német bíróság ítélte őt 8 évi kényszermunkára. A nácitlanítás (Entnazifizierung) során elsősorban a náci apparátust és szervezeteket, valamint tagjaikat vizsgálták, s igyekeztek kiszűrni közülük a valóban felelősöket. Papen már 1949-ben szabadult. (Klaus-Jörg RUHL: *Neubeginn und Restauration. Dokumente*

A keresztényszocializmus, rövid fellendülést követően, a szociáldemokráciával a korábbiaknál is szorosabban együttműködve találta meg helyét a politikai palettán. Kiemelkedő személyisége volt *Adolf Grimme* (1889–1963), az utolsó „weimari” kultuszminiszter, a Hitler ellen felderítőtevékenységet folytató Rote Kapelle (Vörös Zenekar) munkatársa, az ellenállási mozgalom más területeinek is szereplője, 1945 után az Északnyugatnémet Rádió (Nordwestdeutsche Rundfunk – NWDR) főigazgatója. Grimme jól jellemezte a „vallásos socialisták” álláspontját: „A szocialista lehet keresztény, de a keresztény csak szocialista lehet.”⁶⁰

Az amerikai hatóságok az elsők között helyezték vissza kölni főpolgármesteri székébe az onnan 1933-ban eltávolított *Konrad Adenauer* (1876–1967). A náciellenes álláspontjáról ismert, majd a belső emigrációt választó politikus 1945 után felismerte azokat a lehetőségeket és nehézségeket, amelyek a német politikai pártok újjászervezését kísérték. Egyike volt azoknak, akik látták, hogy a polgári oldalon nincs lehetőség a korábbi pártok újjáélesztésére. Elutasította ugyanakkor azokat a kezdeményezéseket, amelyek mindenekelőtt a brit Munkáspárt példáját vizsgálva egy széles, *a keresztény, a szociáldemokrata és a liberális elveket összehangoló néppárt megalakítását készítették elő*. Adenauer a Centrumpárt rajnai kisebbségének korábban már több alkalommal megfogalmazott gondolatát támogatta: az interkonfesszionális alapú pártot. Az egységes keresztény-polgári pártot azonban inkább a Bajor Néppárt, illetve a Centrumpárt 1930-as irányát követve képzelte el: a konzervatív pártokkal együtt haladó szervezetként. A megalakuló *Kereszténydemokrata Párt* (Christlich-Demokratische Partei) valójában egységes keresztény-konzervatív párt lett, soraiban a katolikusok éppúgy kisebbségbe szorultak, mint a kereszténydemokrata politikusok a konzervatívokkal szemben.

Ezzel egyidőben alakult meg Berlinben a Kereszténydemokrata Unió (Christlich-Demokratische Union – CDU) elnevezésű párt *Andreas Hermes* vezetésével, és ennek lett elnöke Adenauer. Hermes legitimitását centrupárti képviselői múltja mellett a Hitler elleni merényletben való részvétele adta. A két párt programja egyaránt interkonfesszionális jellegű volt, de míg Hermes egy közép-terezgekre támaszkodó pártot képzelte el, Adenauer ennél szélesebb, lényegében gyűjtőpárt jellegű szervezet létrehozásán fáradozott. Amikor 1947-ben létrejött a szorosabb

zur Vorgeschichte der Bundesrepublik Deutschland 1945–1949. München, 1982; Dieter STIEFEL: *Entnazifizierung in Österreich*. Europaverlag, Wien–München–Zürich, 1981.)

⁶⁰ <http://www.grimme-institut.de/html/2007-08-05>.

együttműködés a bajorokkal, Adenauer már az irányzat elismert vezetője volt. A CDU fedőpárt, néppárt jellegét jelezte, hogy vezetésében, illetve soraiban helyet kaptak a weimari köztársaság volt jobboldali polgári pártjai (DNVP, DVP) és a liberálisok (DDP) mellett volt NSDAP tagok is – mint a későbbi szövetségi elnök, Kurt Georg Kiesinger.⁶¹

A bajor párt, a *Keresztényszociális Unió* (Christlich-Soziale Union – CSU) hasonlóan interkonfesszionális alapon alakult újjá, de természetesen erősebben őrizte katolikus jellegét. A pártot két csoport, az *Adam Stegerwald* (1874–1945) vezette würzburgiak és *Josef Müller* (1898–1979) müncheni csoportja hozta létre. Arculatának meghatározásában Stegerwald befolyása érvényesült, aki kereszténydemokrata szakszervezeti vezetőként már az 1920-as években elkészítette egyrészt a *német kereszténydemokrata gyűjtőpárt* programját, másrészt a későbbi „részvételpolitika”, a Mitbestimmung előzményeként javaslatokat dolgozott ki a *munkásság együttdöntési jogairól a termelésben*.⁶²

A két párt a formálódó „nyugati zónák” legjelentősebb politikai ereje lett, s maradt a Német Szövetségi Köztársaságban 1949-től egészen az SPD-vel 1969-ben alakított koalícióig. Programjának formálódásában szerepet játszott a kereszténydemokrata szellemiség, mellette a kor lendülete és a nagypolitika nyomása, különösen a kezdeteknél.

A CDU 1947 februárjában Ahlenben elfogadott első programja az Északrajna-Westfalia CDU-szervezetétől indult. A későbbiektől eltérően a keresztényszocializmus megvalósítását tűzte ki célul az államszocializmussal szemben, szükségesnek tartva a nagyüzemek egy részének államosítását, illetve a „részvételpolitika” bevezetését. A programban utalás történik a keresztényszociális tanításokat megalapozó katolikus és evangélikus gondolatokra, megállapítva: „A kapitalista társadalmi rendszer nem bizonyította alkalmasságát a német nép állami és társadalmi életérdekei javára...”⁶³

A kapitalista rendszer kritikája megtalálható az 1949-es választásokra készült *Düsseldorfi irányelvek*ben is, amely a CDU és a CSU együttműködését megalapozta. A dokumentumban a „liberalizmus társadalomellenes monopolista jellegű” irányzatával szemben „a kereskedelem

⁶¹ A CDU történetéről lásd FARKAS László: Christlich-demokratische Union. In: *A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában, 1944–1958*. I. m. 213–259.

⁶² Stegerwald ugyan Kaasszal együtt részt vett a Hitlerrel folytatott tárgyalásokon a felhatalmazási törvényről, legitimitását azonban biztosította későbbi üldöztetése, akárcsak Müller esetében. Müller 1946-tól 1949-ig volt a párt elnöke, 1950-től bajor miniszterelnök-helyettes. A CSU-ról lásd Kiss J. László: *A Christlich-soziale Union (1945–1957)*. Uo. 263–295.

⁶³ A program teljes szövege megtalálható: <http://www.Kas.de/wf/de/33.813/2007-07-07>.

és ipar szociális felfogású értelmezése” mellett foglaltak állást, amely „mindenki számára megvalósítja a szociális igazságosságot”.

A Konrad Adenauer támogatta és Ludwig Erhard irányította „szociális piacgazdaság” jelenik meg az 1953-as *Hamburgi Programban* is, már mint a CDU „nagy és döntő sikere”, megelőlegezve egyben a „német gazdasági csoda” beköszöntét. A program egyben határozottan jelzi a párt világi jellegét, s tartalmazza az egyház és az állam szétválasztásának elvét: „Az egyháznak fontos küldetése van a közéletben, amelynek teljesítéséhez biztosítani kell teljes szabadságát és függetlenségét az államhatalomtól.”⁶⁴

Míg a CDU magát *néppártként*, a *kereszténydemokrata*, *liberális és konzervatív közép pártjaként* határozza meg, a CSU a *keresztény konzervatív* jelleget hangsúlyozza, akárcsak a programjában is vállalt elődpártja, a két világháború közötti BVP. Az elődtől eltérően azonban a protestánsok felé is nyitott, sőt, már a kezdetekben és a CDU-val ellentétben ismét vállalta az együttműködést a szociáldemokráciával. A CDU-nál erősebb szociális programja is arra mutat, hogy a helyi szövetségek nagy önállóságával működő szervezet néppártjellege így mérsékeltebb, lehetővé téve a *kereszténydemokrata* *elvek határozottabb érvényesítését*. A *Franz Josef Strauß* (1915–1988) által meghatározott politikai kurzus, a CDU-nál szűkebb keretek ellenére, leszámítva az 1954–1958-as ellenzéki éveket, biztosítja a párt kormánypozícióját a szövetségénél több párt versenyével zajló bajor választásokon.

Ha kérdéses lehetett a két világháború közötti német keresztény pártok, a Centrumpárt és a Bajor Néppárt *kereszténydemokrata jellege*, úgy a fenntartások csak erősödhetnek az 1945 utáni szervezetek, különösen a már sokszínű konzervatív-liberális néppárttá alakult CDU esetében. Az azonban bizonyosan állítható, hogy Max Weber tévedett, amikor 1904-ben a modern Németország megteremtőjének a protestantizmust nevezte; ahhoz jelentős mértékben hozzájárult a katolikus politikai mozgalom, s különösen a kereszténydemokrácia.⁶⁵

⁶³ A program teljes szövege megtalálható: <http://www.kas.de/wf/de/33.813/2007-07-07>.

⁶⁴ A program teljes szövege megtalálható: http://www.kas.de/upload/themen/programmatik_der_cdu/programme/1953_Hamburger-Programm.pdf

⁶⁵ Max WEBER: *Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus*. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, XX./XXI. 1905. 1–54. (Magyarul: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1995.)